مامەڵەی هەرێمی کوردستان بەرامبەر بە ئاڵێنگارییەکانی ئاسایش
لە دوای ساڵی ٢٠١٤

پ.د.دانا علی صالح* **کارزان أحمد عمر****

وشە کلیلییەکان: ئاسایش، هەرێمی کوردستان، ئاڵێنگاری
https://doi.org/10.31271/jopss.10094

پوختە

ئاسایشی هەرێمی کوردستان لە دوای ساڵی ٢٠١٤ دووچاری چەندین ئاڵێنگاری بۆتەوە، ئەم توێژینەوە شیکارییەکی ورد بو مامەڵەی هەرێم بەرامبەر بە ئاڵێنگارییەکان دەکات، گرنگی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لەوەی کە دەبێتە کەرەستیەکی ئەکادیمی بۆ بەرچاوڕۆشنی بەرپرسانی هەرێمی کوردستان، ئەمە وێڕای سوود وەرگرتنی پسپۆڕانی بوارەکە لەم بابەتە ئەکادیمیە. ئامانجی توێژینەوەکە بریتییە لە خستنەڕووی مامەڵەی هەرێم بەرامبەر بە ئاڵێنگارییەکان لە دوای ساڵی ٢٠١٤ ەوە پێشنیاری گونجاو بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ ئاڵێنگارییەکان. لەم توێژینەوەیەدا چەندین میتۆدی جیاواز بۆ سەلماندنی گریمانەی توێژینەوەکە بەکارهاتووە بە تایبەت میتۆدی وەسفیی و میتۆدی استقراء پێڕەو دەکات بۆ لێکۆڵینەوە لە دۆخی هەرێم، ئەمە وێڕای میتۆدی شیکاری سیستەمی بۆ شیکاری هۆکار و دەرەنجامەکانی پەیوەست بە ئاسایش و مامەڵەی دەسەڵات لە هەرێمی کوردستان لەگەڵیان. توێژەر گەیشتووە بە چەند دەرئەنجامێك لە سەرووی هەموویان ململانێی قوڵی حیزبی و دابەشبوونی هێزە سیاسییەکانی هەرێم ، نەبوونی ئابوورییەکی پتەو کە لەڕووی سەرچاوەکانی داهاتەوە فرەچەشن بێت، ڕێکنەخستنەوەی هێزەکانی پێشمەرگە، بۆتە هۆی ئەوەی هەرێم نەتوانێت مامەڵەیەکی تەندروست بەرامبەر بە ئاڵێنگارییەکان بکات و ببنە هەڕەشە لەسەر ئاسایشی هەرێمی کوردستان.

ملخص

تعامل إقليم كوردستان مع التحديات الأمنية بعد عام ٢٠١٤

تعرض أمن إقليم كوردستان بعد عام ٢٠١٤ مزيد من التحديات، وتلك التحديات أصبحت بحاجة إلى كثير من الدراسات العلمية المستفيضة، لأن الإقليم أصبح بعد مجيء داعش جزءاً من المنظومة الأمنية الإقليمية التي تهتم بها المجتمع الدولي، هذا البحث يعد إحدى محاولات أكاديمية في سبيل بلوغ تحليل

* بەشی زانستە ڕامیارییەکان/ کۆلیجی زانستە ڕامیارییەکان / زانکۆی سلێمانی Dana.salih@univsul.edu.iq

** خوێندکاری ماستەر لە کۆلیجی زانستە ڕامیارییەکان / زانکۆی سلێمانی karzan.ibrahim@univsul.edu.iq

علمي دقيق حول كيفية تعامل الإقليم مع تلك التحديات، كما أنه يعتبر إضافة علمية للمكتبة الأكاديمية وعاملاً مساعدا للقادة الأمنيين والسياسيين والمختصين في هذا المجال في الإقليم، ويهدف أيضاً إلى تقديم مجموعة من الإقتراحات في المضمار. إستفاد الباحث في هذه الورقة العلمية إلى أكثر من مناهج علمية في مجال البحث العلمي: كالمنهج الوصفي، الإستقرائي وكذلك منهج تحليل النظم لدراسة الأسباب والنتائج المتعلقة بالأمن وكيفية تعامل المؤسسات المعنية في الإقليم مع تلك التحديات. توصل الباحث إلى مجموعة من الإستنتاجات حول المحاور التي كانت قيد الدراسة، منها: التصارع الحزبي في الإقليم وانقسام القوى السياسية فيما بينها كما أن هذه الدول تعاني من عدم إمتلاكها إلى إقتصاد قوي، وذات مصادر متنوعة. كما تطرق الباحث إلى ضرورة إعادة الترتيب والتنظيم لقوات البيشمركة الكوردستانية، لأن الواقع المتشرذم في الإقليم أدى إلى عدم قيام الأجهزة والمؤسسات الإقليمية المعنية بالتعامل السليم مع تلك التحديات، بل هذا الشرخ السياسي الداخلي عمق الخلافات إلى أن جعل من تلك التحديات خطراً وتهدداً للكيان السياسي الدستوري لإقليم كوردستان.

Abstract

The Kurdistan Region's Response to Security Challenges after 2014

The security of the Kurdistan Region has faced many challenges since 2014. This study provides a detailed analysis of the region's response to the challenges. The importance of this study is that it will be an academic tool for the KRG officials. The aim of the study is to present the region's response to the challenges after 2014 and to present appropriate recommendations to address the challenges. This research uses several methods to prove the research hypothesis, especially the descriptive method and the inductive method to investigate the situation in the region. Also, a systematic analysis method was used to analyze the causes and consequences related to security and how official authority has treated this circumstance in the Kurdistan Region. The researcher has reached several conclusions, above all the deep party conflict and division of political forces in the region. The existence of superpower interests and interventions in the region as well as the lack of a strong economy that is diversified in terms of revenue sources. Finally, there is a lack of a strong and national armed force in the KRG. All of these factors have prevented the region from dealing with these challenges properly and have become a serious threat to its security.

پێشەکی:

لە ماوەی ٣٢ ساڵ ئەزموونی حوکمڕانی هەرێم، دووچاری چەندین ئاڵێنگاری لە هەموو ئاستە جیاواز و ڕەهەندەکانی ئاسایشدا بۆتەوە، بەڵام لە دوای ساڵی (٢٠١٤) چەندین گۆڕانگاری گەورە تێیدا ڕوویدا، کە ئاسایشی هەرێمیان خستە بەردەم هەڕەشەیەکی گەورەو و دووچاری قەیران گەلێکی هەمەچەشن بوو، دیارترینیان هاتنی داعش و قەیرانی ئابووری و تێکچوونی پەیوەندییەکانی نێوان هەرێم و بەغداد و ئەنجامدانی ڕیفراندۆم بوو لە هەرێمی کوردستان. ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی لەو کاتە بەدواوە مێژوویەکی جیاوازبێت بۆ هەرێمی کوردستان

ئەم توێژینەوەیە شیکاری بۆ مامەڵەی هەرێم بەرامبەر بە ئاڵێنگارییەکان کە لە دوای ساڵی (٢٠١٤)ەوە ڕووبەڕووی هەرێمی کوردستان بوونەتەوە دەکات، بەوەی هەرێم چۆن مامەڵەی لەگەڵ ئەو ئاڵێنگاریانە کردووە، لەسەر ئاستی ڕەهەندەکانی (سەربازی، سیاسی، ئابووری، کۆمەڵگەیی و ژینگەیی) بۆ ئەمەش سوود لە قوتابخانەی کوپنهاگن وەرگیراوە، کە ئەوان ئاسایش تەنها لە ڕەهەندی سەربازییەوە سەیرناکەن، پێیان وایە گرنگی و بایەخی ڕەهەندەکانی تریش زۆر گرنگە و نابێت تەنها لە دیدی سەربازییەوە باسی ئاسایش بکرێت.

گرنگی توێژینەوە:

ئاسایش لە تەواوی وڵاتانی جیهان و ناوەندە زانستییەکان جێگای بایەخی زۆرە، لە سەرووی هەموو ئەوانەش بو ئەو وڵاتانەی خاوەن سەروەری و ئەکتەری دەوڵەتین، بابەتێکی باڵایە و ستراتیجی باڵایان پەیوەستە بەوەوە، ئەمە بۆ هەرێمی کوردستان جیاوازە بەهۆی ئەوەی هەرێم یەکەیەکی خاوەن سەروەری نییە، جگە لە خراپی دۆخی ناوخۆیی، لەسەر ئاستی هەرێمیش دووچاری چەندین ئاڵێنگاری دەبێتەوە بەهۆی پێگە جیۆپۆڵەتیکەکەی، گرنگی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لەوەی کە دەبێتە کەرەستیەکی ئەکادیمی بۆ بەرچاو ڕۆشنی بەرپرسانی هەرێمی کوردستان، ئەمە وێڕای سوود وەرگرتنی پسپۆڕانی بوارەکە لەم بابەتە ئەکادیمیە.

گرفتی توێژینەوە:

پرسیاری سەرەکی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لەوەی ئایا هەرێم چون مامەڵەی لەگەڵ ئاڵێنگارییەکانی ئاسایش لە دوای ساڵی (٢٠١٤)ەوە کردووە؟ لەگەڵ چەند پرسیارێکی لاوەکی بریتین لەوەی ئایا مامەڵەی هەرێم بەرامبەر بەو ئاڵێنگاریانە مامەڵەیەکی دروست بووە و لەسەر بنەمای بەرژەوەندی نیشتیمانی مامەڵەیان لەگەڵدا کراوە؟ ئایا پێوەرەکانی مامەڵەی دروست لەگەڵ ئەو ئاڵێنگاریان چین.

گریمانەی توێژینەوە:

بۆ وەڵامی ئەو پرسیارانەی لە گرفتی توێژینەوەکەدا خراوەتە ڕوو، توێژەر گریمانەی ئەوە دەکات کە بە لەبەرچاوگرتنی ئەو پێگە جیۆپۆڵەتیکییەی هەرێمی کوردستان هەیەتی و بەهۆی ئەو دۆخە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەی لە ناوخۆی کوردستان هەیە، ئاسایشی هەرێمی کوردستان پاش

٢٠١٤ ناڕوون و نا سەقامگیرە و فاکتەرە ناوخویی و دەرەکی و هەرێمیەکان ئایندەی کیانەکەیان خستوتە مەترسییەوە. ئەمەش بوتە هوی ئەوەی هەرێم نەتوانێت ڕووبەڕووی ئاڵێنگارییەکان ببێتەوە.

میتودی توێژینەوە:

توێژەرهەوڵدەدات سوود لە میتۆدی وەسفیی وەربگرێت و بەتایبەت کار لەسەر میتۆدی دیراسەتی استقراء بکات بۆ توێژینەوە لە هەرێمی کوردستان، ئەمە وێڕای میتۆدی شیکاری سیستەمی بۆ شیکاری هۆکار و دەرەنجامەکانی پەیوەست بە ئاسایش و مامەڵەی دەسەلآت لە هەرێمی کوردستان لەگەڵیان.

سنووری توێژینەوە: ئەم توێژینەوەیە لە ڕووی سنورەوە بەسەر ئەو ئاستانەدا دابەشکراوە:

سنووری کات: باس لە مامەڵەی هەرێم بەرامبەر بە ئاڵێنگارییەکانی ئاسایش لە دوای ساڵی (2014)ەوە دەکات تاوەکو کۆتایی 2022.

سنووری شوێن: مەبەست لە شوێنی توێژینەوەکە هەرێمی کوردستانە.

سنووری بابەت: کاری سەرەکی توێژینەوە بریتییە لە خستنەڕووی مامەڵەی هەرێم بەرامبەر ئاڵێنگارییەکان لە ڕەهەندە جیاوازەکانەوە.

توێژینەوەکانی پێشوو:

بەگشتی چەند توێژینەوەیەك لەسەر ئاسایش لە هەرێمی کوردستان ئەنجامدراوە، لەوانە توێژینەوەی (د.بارزان جوهەر صادق، بە ناونیشانی " هەڕەشە ناوخوییەکانی سەر ئاسایشی هەرێمی کوردستانی-عێراق" لە مجلة دراسات السياسية والأمنية، المجلد الثالث، العدد السادس، كانون ألاول ٢٠٢٢) و (د. سالح عمر عیسی و د.پەروێز رحیم قادر، شیکردنەوەی پرسەکانی ئاسایشی کۆمەڵگەیی و ژینگەیی هەرێمی کوردستان-عیراق لە ڕوانگەی قوتابخانەی کوپنهاگن لەدوای ٢٠١٧، گۆڤاری قەڵای زانست، گۆڤارێکی وەزریە زانکۆی لوبنانی –فەرەنسی، ژمارە ٣، بەرگی ٦، هەولێر، هاوینی ٢٠٢١)، ئەم توێژینەوەیە بەم هەنگاوانەی خوارەوە لەم توێژینەوانە جیاوازە.

أ- دیاریکرنی مەودای توێژینەوەکە کە لەدوای (٢٠١٤)ەوە هەرێم دووچاری ئاڵێنگاری زۆربوو، هەروەها باس لە مامەڵەی هەرێم دەکەین بەرامبەر ئاڵێنگارییەکان لەو کاتەوە تا کۆتایی ٢٠٢٢.

ب- توێژینەوەکەمان تەنها لەسەر یەك ڕەهەند نەوەستاوە، بەڵکو لەسەر ئاستی هەر پێنج ڕەهەند باس لە مامەڵەی هەرێم دەکات.

پەیکەری توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە لە سێ پاردا دەخەینەڕوو، لە پاری یەکەمدا باس لە مامەڵەی هەرێمی کوردستان لەگەڵ ئاڵێنگارییە سیاسی و سەربازییەکان دەکەین، لە پاری دووەمدا باس لە مامەڵەی هەرێم بەرامبەر ئاڵێنگارییە ئابوورییەکان دەکەین بە تایبەت دۆسیەی نەوت و گەندەڵی کە زۆرترین مشتومڕی لەسەرە، لە پاری سێیەمدا باس لە مامەڵەی هەرێم بەرامبەر بە ئاڵینگارییە ناسنامەیی و ژینگەییەکان دەکەین.

پاری یەکەم: ئاڵێنگارییە سیاسی و سەربازییەکان و مامەڵەی هەرێم بەرامبەریان

ئەم پارەش لە دوو داخوازدا دەخەینە ڕوو، داخوازی یەکەم باس لە ئاڵێنگارییە سیاسییەکان و، لە داخوازی دووەمدا باس لە ئاڵێنگارییە سەربازییەکان و مامەڵەی هەرێم بەرانبەریان دەکەین.

داخوازی یەکەم: ئاڵینگارییە سیاسییەکان و مامەڵەی هەرێم بەرامبەریان:

ئاستەنگی سەرەکی بەردەم بەرەوپێشچوونی هەرێم بریتییە لە ئاڵێنگارییە سیاسییەکان، ئەم داخوازەش لە چەند تەوەرێکدا دەخەینەڕوو.

تەوەری یەکەم: نەبوونی دەستور

نەبوونی دەستور، بۆتە هۆی ئەوەی دیدگایەکی حوکمڕانی تەندروستمان نەبێت، واتە بتوانین بەهۆی ئەو دەستورەوە شێوازی سیستەمی فەرمانڕەوایی هەرێم و ماف و ئازادییەکان بەڕوونی دیاری بکات، هەروەها ببێتە هۆی ئەوەی پەیوەندی نێوان دامەزراوەکانی فەرمانڕەوایەتی دیاری بکات، دامەزراوەکانیش ئەرك و دەسەڵاتەکانی خۆیان ڕوون بێت و دیاربێت بە پشتبەستن بەم دەستورە. بەجۆرێك ئەم دەستورە ببێتە دادوەر بۆ چارەسەکردنی ئەو گرفت و کێشانەی دێنە بەردەم کاری دامەزراوەکان.[1]

لەگەڵ ئەوەی دەستور گرنگە بەڵام لەوە گرنگتر ناوەڕۆکی دەستورەکەیە. لەگەڵ ئەوەی تەواوی هێز و لایەنە سیاسییەکانی هەرێمی کوردستان جەخت لە گرنگی بوونی دەستور دەکەنەوە، بەڵام ئەمە زیاتر جۆرێك لە بانگەشەیە، ململانێی نێوانیان ئاستەنگی گەورەی بەردەم پرسی دەستورە. لەگەڵ ئەوەشدا هەنگاوی یەکەم بۆ دانانی دەستور دەگەڕێتەوە بو ساڵانی یەکەمی سەرەتای ڕاپەرین، بەڵام دوای ڕووخانی بەعس لە دوای ساڵی (2003) یەکەمین هەنگاو لە ساڵی (2005)بووە بەپێی بڕیاری پەرلەمانی کوردستان ژمارە(5) لە (2005/9/8) ئەمە سەڕەرای بڕیاری ژمارە (26)ی پەرلەمانی کوردستان لە (2002/1/7) کە چەند مانگ پێش ڕوخانی بەعس بڕیاری لە دانانی دەستور بو هەرێم داوە، دواتر دەرکردنی یاسای ژمارە (16)ی ساڵی (2008) بە پشتبەستن بە ماددەی (120) دەستوری عێراق، لەبەرئەوەی لە خولی یەکەمی پەرلەمانی کوردستان دەسەڵاتی هەرێم بە هەریمێکی فیدراڵ ناسێندراوە. پرۆژەکە لە (11) ماددەدا خرایەڕوو، لە ناوەڕۆکی یاساکەدا لە ماددەی (4 و 5) ئاماژە بەوە دەکات پاش تەواوکردنی پرۆژە یاساکە دەخرێتە بەردەم سەرۆکایەتی پەرلەمان و پێویستە بە دەنگی (دوو لەسەر سێ) ئەندامانی پەرلەمان پەسەند بکرێت و دواتر بخرێتە بەردەم گەل بۆ دەنگدان.[2]

بەڵام ساڵێك دوای دەرکردنی ئەو یاسایە پەرلەمانی کوردستان لە ڕێکەوتی (2009/6/22)

---

[1]. د.دانا علی ساڵح، دیوە تاریکەکەی ئەزموونی حوکمڕانی لە هەرێمی کوردستان، گۆڤاری خاڵ گۆڤارێکی هزری وەرزییە، ژمارە (٣٦) ، سلێمانی، نیسانی ٢٠٢٢، ل١٧.

[2]. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە یاسای ژمارە (١٦)ی ساڵی (٢٠٠٨) یاسای پەسەندکردنی دەستوری هەرێمی کوردستان.

هەندێك بڕگەی یاساکەی هەموارکردەوە، بەمجۆرە یاسای ژمارە (9) لە ساڵی (2009) لە خولی سێهەم دەرکرا، کە تیایدا جەخت دەکاتەوە لەسەر ئەوەی پێویستە لە ڕێکەوتی(2009/7/25) بخرێتە بەردەم گەلەوە بۆ دەنگدان لەسەری و لەلایەن زۆرینەوە پەسەند دەکرێت.[١] لە هەردوو بارەکەی ئاماژەمان پێدا هەرێمی کوردستان لە سایەی جددی نەبوونی هێز و لایەنە سیاسییەکان نەیتوانی ببێت بە خاوەنی دەستورێکی تایبەت بەخۆی، چەندین لەمپەر خرایە بەردەم پەسەندکردنی دەستور. سەرەنجام لە ڕێکەوتی (2015/4/13)پەرلەمانی کوردستان لە خولی چوارەمی خوێدا، یاسای ژمارە (4) ی ساڵی (2015) دەرکرد، کە یاساکە جەختی کردەوە لە پێویستی پەسەندکردنی دەستوری هەرێمی کوردستان. بەپێی یاساکە لیژنەیەکی (21)کەسی لەناو پەرلەمانی کوردستان و دەرەوەی پەرلەمان پێك بێت، هەروەها ئەنجامدانی کارەکانی لیژنە لە ماوەی سێ مانگدا، ئەگەر پێوستی کرد پەرلەمان ماوەکەیان بۆ درێژ بکاتەوە، ئەمە جگە لەوەی لە ماددەی (10) یاساکە جەخت لە هەڵوەشاندنەوەی هەردوو یاساکەی پێشتر دەکات کە ئاماژەمان پێدا.[٢]

بەشێوەیەکی گشتی پرسی نەبوونی دەستور لە هەرێمی چەندین هۆکاری هەیە، کە ئەمەش توانای حکومەت و پەرلەمانی سنووردار کردووە بەوەی نەتوانن بەسەر کۆسپەکاندا زاڵبن چونکە کۆسپەکان جیاوازن، گرنگترینیان ئەمانەی خوارەوەن:

یەکەم: کۆسپە جەوهەریی و بەردەوامەکان: ئەمەیان زیاتر خۆی لە ناکۆکی نێوان لایەنە سیاسیەکانی هەرێمی کوردستان دەبینێتەوە، لەسەر چۆنیەتی سروشتی سیستەمی سیاسی لە هەرێمی کوردستان، بەتایبەت ناکۆکی قوڵ لەسەر سیستەمی سەرۆکایەتی و پەرلەمانی.

دووەم: کۆسپە هەنوکەییەکان: نەبوونی ماوەی پێویست لەبەردەم خولی پەرلەمان بۆ یەکلاکردنەوەی پرسی دەستور، بە تایبەت پاش کۆبونەوەکەی (2022/8/22) کە پەرلەمان جەختی لەسەر کاراکردنی لیژنەکان و ئامادەکردنی دەستور کردەوە بۆ خستنە بەردەم و گەل و دەنگدان لەسەری. نەبوونی لیژنەی پێویست لە ئیستادا گرفتێکی ترە لەبەردەم ئەو پرسە.[٣]

تەوەری دووەم: سەقامگیری سیاسی

بابەتی سەقامگیری سیاسی زۆر گرنگە بۆ هەرێمی کوردستان، ناکۆکی نێوان لایەنە سیاسییەکانی هەرێم ڕۆڵی گرنگی هەبووە لە زیادکردنی ناسەقامگیری سیاسی هەرێمدا ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ نەبوونی کارایی سیستەمی سیاسی هەرێم، هەرچەندە سیستەمی سیاسی توانیویەتی پارێزگاری لە ڕواڵەتی نەگۆڕانی حکومەت بکات لە ژێر سێبەری ژینگەیەکی نالەباردا لە هەرێمی

---

[١]. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە یاسای ژمارە (٩)ی ساڵی (٢٠٠٩) یاسای هەمواری یەکەمی یاسای پەسەندکردنی دەستوری هەرێمی کوردستان.

[٢]. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە یاسای ژمارە (٤)ی ساڵی (٢٠١٥) یاسای ئامادەکردنی پڕۆژەی دەستوری هەرێمی کوردستانی عێراق بۆ ڕاپرسی.

[٣]. لەمپەرەکانی بەردەم نووسینەوەی دەستور لە هەرێمی کوردستان، سەنتەری توێژینەوەی جوڵانەوەی نەوەی نوێ، سلێمانی، بێ ئاماژەکردن بە ساڵ، ل٧-٨.

کوردستان.[١]

زۆرێك لە پسپۆرانی سیاسی پێیان وایە ئەمجۆرە لە حوکمڕانییەی هەرێمی کوردستان سەرکەوتوو نەبووە بە تایبەت لە چارەسەرکردنی ناسەقامگیری سیاسی و چارەسەرکردنی ئەو پرسە. هەرێمی کوردستان لە ماوەی چەندین ساڵی ڕابردوو لەلایەن دوو هێزی سەرەکی کە (پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتی نیشتیمانی کوردستان)ن بەڕێوەدەبرێت. ئەمەش بۆتە هۆی زۆربەی کات بڕیارە سیاسی و ئابوورییەکان لەلایەن حکومەتەوە بڕیاریان لێ نادرێت بەڵکو ئەوە هێزە سیاسییە باڵادەستەکانن بڕیاری پێشوەخت لەسەر زۆربەی پرسەکان دەدەن. هەرچی پەیوەستە بە ئۆپۆزسیۆنیش نەك تەنها نەیتوانی ئەو شێواز و ڕێتمە لەکارکردن بگۆڕێت بەڵکو بەردەوامی زیاتری پێدا. واتە حکومەتی هەرێم نەیتوانیوە بە ئەرك و ڕۆڵی خۆی بە تەواوەتی هەڵبسێت و ئەو ڕۆڵەی پێویست بووە بیگێڕێت نەیگێڕاوە، ئەمەش بێ توانایی حکومەت بەرامبەرهێزە سیاسییەکانی هەرێم دەردەخات.[٢]

هەر بۆیە ئەم دۆخە ناسەقامگیرەی هەرێمی کوردستان ئەگەرێکی نوێی لە بەریەککەوتنی ناوخۆیی لە نێوان هێزە سیاسییەکان زیندۆکردۆتەوە، ئەگەر لە ڕابردوو هێزە سیاسییەکان بەرامبەر یەك شەڕیان کردبێت بە چەند پیشمەرگەیەك و چەکێکی سوك، بەڵام ئێستا لە ئەنجامی گەورەبوونی دەسەڵات و هێزی کوردەوە، دەیان ملیۆن دۆلار لەژێر دەستی حیزبەکاندایە دەتوانن شەڕی ڕاگەیاندن و ئابووری و دبلۆماسیی پێ بکەن، هەر ئەمەشە ناکۆکی نێوان هێزە سیاسییەکانی زۆر توند کردووە، کاریگەریی هەبووە لەسەر سەقامگیری و شەرعیەتی دامەزراوەکانی هەرێمی کوردستان، هەندێك کات نزیك بووە لەوەی هەرێمی کوردستان بەرەو پوکانەوە بات.[٣]

تەنانەت ئەوانەی بەشداری سەرەکی و کارای حکومەتن، پاڵپشتی و پشتیوانی حکومەت ناکەن، ئەمە جگە لەوەی حکومەت خۆشی بە حیزبی کراوە، خۆشیان دەستیان هەیە لەم دۆخەی بەسەر حکومەت هاتووە. لە ڕابردوو حکومەت نەیتوانیوە دووربێت لە دەستێوەردانی هێزە سیاسییەکان، حکومەتێك بێت ئارام و سەقامگیربێت، هەمیشە هەیمەنەی هێزە سیاسییەکان بەسەر حکومەتەوە خاڵی لاوازی کابینە یەك لە دوای یەکەکانی هەرێمی کوردستان بووە.[٤]

---

١. جونا سوبحی و دڵخواز اسماعیل، دیاردەی نا سەقامگیری سیاسی لە هەرێمی کوردستانی عێراق: خوێندنەوەیەك بۆ چەمك و ڕەهەندەکانی، ماڵپەری پێنووس: https://tinyurl.com/bdfafbxj (تۆژەر تاوەکو ٢٠٢٣/٣/12 دڵنیا بۆتەوە لە ئەکتیڤ بوونی هەموو لینکەکان).

٢. میری، بارودوخی هەرێم، هۆکارەکانی قەیران، ڕێگا چارەکان و پێشنیارەکان، ئینیستیوتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بۆ توێژینەوە (میری)، هەولێر، شوباتی ٢٠١٨، ل٤.

٣. ئارام وەلەد بەگی، مانەوەی هەرێمی کوردستان مسۆگەر نییە، ماڵپەری وشە نێت:
https://tinyurl.com/muf86u4v

4 . Q&A: Bafel Talabani, President of the Patriotic Union of Kurdistan, Iraqi oil report: https://tinyurl.com/4xsr7bvx

تەوەری سێیەم: پەیوەندییەکانی نێوان هەرێم و بەغداد

ئەوەی پەیوەستە بە مامەڵەی حکومەتی هەرێم بۆ پرسی ناکۆکییەکان لەگەڵ بەغداد و ئەنجامدانی دانوستاندن. کێشەکانی نێوان حکومەتی عێراقی و هەرێمی کوردستان ڕیشەیەکی مێژوویی قوڵیان هەیە و بە چەندین قۆناغی جیاوازدا ڕۆیشتوون، چەندین پرسی هەمەجۆریان لە خۆگرتبوو لە ڕابردوو.[١]

بەڵام لە دوای پرۆسەی ئازادی عێراقەوە و بە تایبەتتر لە دوای ساڵی (2014)ەوە کێشەکان پێیان نایە قۆناغی تازەوە، بۆ ئەم مەبەستە چەندین دانوستاندن لەنێوان هەرێم و بەغداد ئەنجامدراوە، بەردەوام هەست بە هەیمەنەی بەغداد بەرامبەر بە هەرێم کراوە و هەرێم زیاتر لاوازی بەخۆیەوە بینیوە. هەرچی پەیوەستە بە شارەزایی و لێهاتووی تیمی شاندی دانوستانکاری هەرێم پشت نەبەستراوە بە خەڵکانی پسپۆر و ئەکادیمی و خاوەنی توانای بەرز لە پرۆسەی دانوستاندن، ئەمەش زۆرجار گورزی کوشندەی لە هەرێمی کوردستان داوە و بە زیانی هەرێمی کوردستان شکاوەتەوە.[٢]

هەروەها نەخوێندنەوەی ئەو ڕووداو پێشهاتە سیاسییانەی دێنە پێشەوە، هەنگاوەنان بە پلان و بەرنامەی ورد، وایکردووە هەمیشە هەرێم نەتوانێت پێش ڕووداوەکان بکەوێت، بەڵکو کەوتۆتە دوای ڕووداوەکان، یەکێك لە نمونە باشەکان پەیوەست بەم بابەتە بریتی بوو لە کارنەکردن بۆ ڕێگریکردن لە بڕیارەکەی دادگای باڵای فیدراڵی پێش دەرکردنی بڕیاری "هەڵوەشاندنەوەی یاسای نەوت و گازی هەرێم بە بیانووی نا دەستوریبوونی یاساکە" لە کاتێکدا ئەم داوایە لە ساڵی (2012)ەوە تۆمار کرابوو.[٣]

تەوەری چوارەم: ماف و ئازادییەکان

هەرچی پەیوەستە بە دۆخی ماف و ئازادییەکان ، لەگەڵ ئەوەی هەرێمی کوردستان خاوەنی دامودەزگای یاسایی تایبەت بەخۆیەتی، واتە پەرلەمان و حکومەت و دەسەڵاتی دادوەریی تایبەت بەخۆی هەیە، ماف و ئازادییەکانیش تاڕادەیەك پێشکەوتنیان بەخۆیانەوە بینیوە، بەڵام بێگومان ئەمە خاڵی نییە لە کەموکورتی و فشار دروستکردن لەلایەن هێزە دەسەڵاتدارەکانەوە. بەهۆی ئەوەی دامودەزگاکانی هەرێم بە تایبەت دەسەڵاتی دادوەری نەیانتوانیوە خۆیان لە کاریگەریی و هەژموونی هێزە سیاسییەکان بپارێزن، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی یاساکان وەك پێویست سەروەر نەبن و هەمووان لەبەردەم یاسادا وەکو یەك نەبن، ئەمەش دەبێتە هۆی دروستکردنی فشاری زۆر لەسەر ماف و ئازادییەکان لە هەرێمی کوردستان، هەندێکجار ئەمەش تەنها بە دروستکردنی فشار و ئاستەنگی نەوەستاوە بەڵکو گەیشتۆتە ئاستی سنوور بەزاندن و هەڕەشەکردن و کوشتن. ئەمە

---

[١]. سعید سلیم محمد أمین، دانووستانەکانی نێوان حکومەتی هەرێمی کوردستان و حکومەتی عێراقی فیدراڵ بەپێی مۆدێلی ڕۆجەر فیشەر (پرسی پترۆڵ وەك نمونە)، نامەیەکی ماستەرە لە زانکۆی سەلاحەدین / کولێجی زانستە سیاسیەکان، هەولێر، ٢٠١٦، ل٧٢.

[٢]. بارودۆخی هەرێم، هۆکارەکانی قەیران، ڕێگا چارەکان و پێشنیارەکان، سەرچاوەی پێشوو، ل٤.

[٣]. د.دانا علی ، سەرچاوەی پێشوو، ل١١.

سەرباری دروستکردنی چەندین میدیای سێبەر لەلایەن هێزە باڵادەستەکانەوە. بەشێوەیەکی گشتی سەربەخۆ نەبوونی دەسەڵاتی دادوەری و نەبوونی دەستورێکی نووسراو کە پشتیوانی سەرەکی و داکۆکیکار بێت لە پاراستنی ماف و ئازادییەکان و سەرچاوە و دایکی یاساکان بێت گرفتی گەورەی بەردەم هەرێمی کوردستانە پەیوەست بە ماف و ئازادییەکان.[١] یەکێك لە گرفتەکانی تر تەنانەت کە بۆتە هۆی لاوازیی ڕەوایەتی دەسەڵاتی سیاسیش، بریتیە لە بایکۆتی خەڵك لە پرۆسەی هەڵبژاردن، واتە کەمی ئاستی بەشداری خەڵك لە هەڵبژاردنەکان. ئەگەر سەیری دوایین هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق بکەین کە لە هەرێمی کوردستانیش لە ڕێکەوتی (2021/10/10) ئەنجامدرا، لە هەرێمی کوردستان (3486000) مافی دەنگدانی هەبووە، لەو ژمارەیە تەنها (38%) دەنگدەران بەشداریکردووە، واتە (2370000) کەس کە دەکاتە نزیکەی (62%) بەشداری نەکردووە، ئەمەش ئەوە پیشان دەدات ئاستی بەشداری خەڵك زۆر کەم بووە، کە سەرەکیترین هۆکاریان بریتییە لە کەمبوونەوەی متمانەی خەڵکی بە هێزە سیاسییەکان.[٢]

داخوازی دووەم: ئاڵنگارییە سەربازییەکان و مامەڵەی هەرێم بەرامبەریان

هەرێم لە ئاستی سەربازیدا تووشی چەندین ئاڵێنگاری بووە، لەم داخوازەدا گرنگترین پرسەکان و مامەڵەی هەرێم لە چەند تەوەرێکدا دەخەینەڕوو:

تەوەری یەکەم: یەکخستنەوەی هێزەکانی پێشمەرگە

هەرێم لە سەرەتای پێکهێنانی یەکەم کابینەی حکومەتەوە هەوڵیداوە هێزی پێشمەرگە لە چوارچێوەی وەزارەتێکدا یەکبخات، کە ئەوکات بەشی زۆری هێزە سیاسیەکانی هەرێم هێزی سەربازیان هەبووە، بە تایبەت یەکێتی و پارتی و سۆسیالیست و بزوتنەوەی ئیسلامی، بۆیە حکومەتی هەرێمی کوردستان هەوڵیدا لە چوارچێوەی یاسایەکی تایبەتدا یەکیان بخات، بەمجۆرە پەرلەمانی کوردستان یاسای ژمارە (5) لە ساڵی (1992)دەرکرد. بۆ ڕێکخستنی هێزەکان و یەکخستنیان لە ژێر چەتری حکومەتدا. بەڵام هەموو هەوڵەکان و مامەڵەی حکومەت هاتنەوە خاڵی سفر کاتێك هەرێمی کوردستان دووچاری شەڕێکی خوێناوی گەورە بووەوە لە نێوان (پ.د.ك) و (ی.ن.ك) و چەندین شەڕی تر.[٣] دوای یەکگرتنەوەی کابینەکانی هەرێم لە ساڵی (2006) هەنگاوێکی تر بە ئاڕاستەی یەکخستن و یەکگرتنەوەی هێزەکان دەستی پێکرد، یاسای ژمارە(19) لە ساڵی (2007) دەرچوو. کە یاساکە جەخت لە دامەزراندنی سوپایەکی نیشتیمانی دەکاتەوە.[٤]

[١]. کارزان عومەر علی، دۆخی ئازادی ڕادەبرین لە هەرێمی کوردستان و ئاستەنگەکانی بەردەمی، زنجیرە بڵاوکراوەکانی ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەکان زنجیرەی ٢٥١، سلێمانی، ٢٠٢١، ل ١٢.

[٢]. بایکۆتی هەڵبژاردن هێزە کوردییەکانی ڕاچڵەکاند، پێگەی ئەلیکترۆنی دەنگی ئەمریکا:
https://tinyurl.com/42ehfyt3

[٣]. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە یاسای ژمارە (٥)ی ساڵی (١٩٩٢)یاسای وەزارەتی کاروباری پێشمەرگە.

[٤]. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە یاسای ژمارە (١٦)ی ساڵی (٢٠٠٧)یاسای هەمواری خزمەتی مەدەنی.

هێزەکانی یەکەی (70 و 80)، لە چەند قۆناغێکی جیاوازدا تاوەکو ئێستا توانراوە (18) لیوای یەکگرتوو یەکبخرێن و سەر بە وەزارەتی پیشمەرگەن، بەشێك لەوانە کۆمەکی دارایی لە لایەن هێزەکانی هاوپەیمانانەوە دەکرێن و ڕاستەوخۆ مووچەیان لەلایەن ئەوانەوە بۆ دابین دەکرێت. لە 1 ی شوباتی (2022) فەریق جەمال ئیمنکی سوپا سالاری پێشووی وەزارەتی پێشمەرگە، لە بریفینگی ناوەندی لێکۆڵینەوەی ڕووداو ئاماژەی بەوە کردووە کە هەوڵەکان بۆ یەکخستنەوەی زیاتری هێزەکانی پێشمەرگە بەردەوامن، پلانەکان بەمجۆرەن کە تەواوی هێزەکانی حەفتا و هەشتا بە تەواوی لە چوارچێوەی وەزارەتی پێشمەرگە یەکبخرێن. هەوڵەکان بۆ پڕچەککردنی هێزەکانی پێشمەرگە و کڕینی چەك لە وڵاتانی پێشکەوتووی جیهان بەردەوامە، هەنگاوەکانی چاکسازی سەڕەرای ئاستەنگەکان بەردەوامن. هێزی پێشمەرگە توانی ناوبانگی باش پەیدا بکات بەهۆی شەڕی داعشەوە، ئاماژەشی بەوەداوە هەنگاوەکانی (35) خاڵەکەی هاوپەیمانان هەنگاوی باشی بڕیوە سەڕەرای ئاستەنگەکان.[1]

بەڵام بەشێوەیەکی گشتی لەسەر ئاستی ناوخۆیی، حکومەتی هەرێم و وەزارەتی پێشمەرگە، نەیانتوانیوە بەسەر دیارترین ئەم گرفتانەدا زاڵ بن، کەخۆی لە مانەی خوارەوەدا دەبینێتەوە:[2]

یەکەم: ڕێگرینەکردن لە کاروباری سیاسی و حزبی لەناو ڕیزەکانی هێزی پێشمەرگە.

دووەم: ڕۆڵی چاودێری لیژنەی کاروباری پێشمەرگە لە پەرلەمان لە بەدواداچوونی ئەو کەم و کوڕییانەی هەیە زۆر لاوازە.

سێیەم: بوونی هێزی چەکداری بەرپرسانی حیزب تەنها فەرمان لەوانەوە وەردەگرن.

چوارەم: پێنەگەیاندنی پێشمەرگە لەسەر بیروباوەڕی نیشتیمانی، دابەش نەکردنی ئەرکەکان لەسەر بنەمای ئەرکی سەربازی و ڕوانگەی مۆدێرن.

پێنجەم: پێدانەچوونەوە بە مووچە و دەرماڵەی هێزەکانی پێشمەرگە و هەنگاوەکانی پلە بەرزکردنەوەیان.

کەواتە بەشێوەیەکی گشتی هەنگاوەکانی بە یاسایی بوون و دامەزراوەیی بوونی هێزەکانی پێشمەرگە هەنگاوی زۆری ماوە لە لایەن حکومەتەوە، ئەمەش بوتە هۆی ئەوەی حکومەتی هەرێم نەتوانێت هێزەکانی پێشمەرگە لە ململانێ سیاسییەکان دووربخاتەوە و سەربەخۆبن، ئەوەی لە هەمووش گرنگترە ئەوە ئاماژەی پێ بدەین ئەوەیە تاوەکو ئێستا هێزەکانی خاوەن چەکدار ئامادەنین هەژموون و باڵادەستی خویان لەناو ئەو هێزە سیاسییانە کوتایی پێ بهێنن. ئەمەش نەیەتەدی ئەستەمە باس لە چەمکی سەروەری یاسا بکەین.[3]

---

[1]. بریفینگی سوپا سالاری پێشمەرگە لە ناوەندی لێکۆڵینەوەی ڕووداو، پێگەی ئەلیکترۆنی ناوەندی لێکۆڵینەوەی ڕووداو: https://tinyurl.com/45afpah4

[2]. د.ئومێد رفیق فتاح و د.عابد خالد رسول، پرۆسەی بە دامەزراوەییکردنی هێزەکانی پێشمەرگە: هەنگاو و ئاستەنگەکان، مجلة الدراسات والسياسية و الأمنية، المجلد (الأول) العدد الثاني، السليمانية، كانون الأول ٢٠١٨، ص ص ١٦٧-١٦٨.

[3]. زریان ڕۆژهەڵاتی، سوپا و دەوڵەت: پێشمەرگە بڕەندسازی نەتەوەیی، ناوەندی لیکۆڵینەی ڕووداو، هەولێر، ئەیلولی

تەوەری دووەم: ئەنجومەنی ئاسایشی هەرێم

لەگەڵ ئەوەی ئەم ئەنجومەنە ڕۆڵێکی دیاری هەیە لە پاراستنی ئاسایش و ئارامی لە هەرێمی کوردستان، بەڵام لەماوەی چەند ساڵی ڕابردوو حکومەتی هەرێم و لایەنی پەیوەندیدار بەم پرسە نەیانتوانیوە هەژموون و باڵادەستی حیزب لەم ئەنجومەنە کەمبکەنەوە، نەك هەر ئەوە لە ماوەی چەند ساڵی ڕابردوو ناکۆکی نێوان (پ.د.ك و ی.ن.ك) ئاستەنگی گەورەی بەردەمی کاری ئەم ئەنجومەنە بووە لەزۆر پرسی هەستیاردا. بەجورێك نەکراوە بە نیشتیمانی بکرێت و دووربێت لە ململانێی حیزبی. هەریەکە لە دەزگای زانیاری و ئاژانسی پاراستن کە سەر بە ئەنجومەنی ئاسایشن بەپێی یاسای ئەنجومەنەکە پێویستە هاوکاری یەکتربن، بەڵام لە واقعدا ئەم دوو دەزگایە لە بری هاوکاری زیاتر وەك دوو ڕکابەر بینراون.[١]

ئەوەی مەترسی سەرەکییە لە سەر دامەزراوەکە و سیستەمی ئەمنی و هەواڵگری و سەربازی کوردستان ئەوەیە، هەندێك جار دووبەرەکی لەنێوان ئەندامانی ئەم دامەزراوەیە دروست بووە، تەنانەت کار گەیشتۆتە ئەوەی دوو بەیاننامەی جیاواز، دوو بوچۆنی جیاواز لەو ئەنجومەنەوە بە گوێی خەڵکی هەرێمی کوردستان بگات، بۆ نمونە لە ڕێکەوتی (2020/10/27) تیمی یەکێتی و پارتی لەو ئەنجومەنەوە بە دوو ڕاگەیەنراوی جیاواز وەڵامی یەکتریان دایەوە سەبارەت جموجوڵ و چالاکی پەکەکە لەناو خاکی هەرێمی کوردستان . ئەمەش خۆی لە خۆیدا مەترسییەکی جددی و قوڵە لەسەر ئاسایشی هەرێم ، بەوەی چۆن دەبێت دامودەزگای ئەمنی لە هەرێمی کوردستان ئەمە دۆخیان بێـت.[٢]

د.نەجدەت ئاکرەیی پسپۆری بواری ئاسایشی نەتەوەیی، ئاماژە بەوە دەکات بۆ بەهێزکردنی ئەنجومەنی ئاسایشی هەریمی کوردستان تاوەکو ئێستا هەرێم نەیتوانیوە ئەکادیمیایەکی ئاسایشی و بەرگری لە هەرێم بوونی هەبێـت، هەروەها پێداچوونەوە بە هەیکەلیەتی دامەزراوە ئەمنییەکان بکرێت، سود لە کۆمپانیاکانی بواری ئاسایشی و سەربازی وەربگرێت. هەروەها هەموو ئەو دوو دڵیە ئاسایشییەی لە هەرێم هەیە بەرامبەر بەغداد و وڵاتانی دەرەوە و مەترسییەکانی تر لەسەر هەرێم، پێویستی بە ئەنجومەنێکی ئاسایشی نیشتیمانی هەیە کە تاوەکو ئێستا لە هەرێم بوونی نییە، ئەمەیان ئەرك و کاری جیاوازە لە ئەنجومەنی ئاسایش کە ئێستا لە هەرێم بوونی هەیە.[٣]

تەوەری سێیەم: مامەڵەکردن لەگەڵ شەڕی داعش

سەرەڕای کەموکورتییەکان و ئاڵێنگارییەکان، هەرێمی کوردستان تارادەیەکی باش توانی سوود

٢٠١٧، ل٤٧.

[١]. بەهرۆز جەعفەر، چارەنووسی ئەنجومەنی ئاسایشی هەریم لە نێوان بە حیزبیبوون و بە نیشتیمانی بووندا، پێگەی ئەلیکترۆنی ڤین پرێس: https://2u.pw/DfQx3

[٢]. ئەنجومەنی ئاسایشی هەرێم وەڵامی تیمیی یەکێتی لە ئەنجومەنەکە دەداتەوە، ماڵپەری سپی میدیا: https://tinyurl.com/mvz8f8by

[٣]. د.نەژدەت ئاکرەیی، ئاسایشی نەتەوەییمان بەرەو کوێ، زنجیرە ٢٠ کتێبەکانی گۆڤاری گوڵان، هەولێر، ٢٠٢١، ل٧٦.

لە ڕۆڵی هێزی پێشمەرگە و بەرەنگاربوونەوەی داعش لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی وەربگرێت، بەوەی ناوی پێشمەرگە بچێتە ناو تەواوی ناوەندەکانی ئاسایشی جیهانەوە، چونکە داعش تەنها هەڕەشە نەبوو بۆ سەر ئاسایشی ناوچەکە، بەڵکو تەواوی ئاسایشی جیهان کەوتە هەڕەشەوە بەهۆی هەبوونی داعش. هەر لەبەر ئەمە بوو ئەنجومەنی ئاسایشی سەر بە نەتەوەیەکگرتووەکان لە ڕێکەوتی (2015/11/20) بڕیاری ژمارە (2249)ی دەرکرد، بەهۆی ئەم بڕیارەوە لەسەر ئاستی جیهان کۆدەنگی دروست بوو بەوەی پێویستە هەوڵەکان یەکبخرێت بۆ بەرەنگاربوونەوەی داعش و نەهێشتنی ئەو هەڕەشەیە لە پێناو ئارامی و ئاسایشی جیهان و ناوچەکە.[١]

هەرێمی کوردستان لە بری کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی، چەندین کاری ئەنجامدا. بەگشتی ئەرکەکانی بریتی بوون لە تێکشاندنی هێرشەکانی داعش، جەنگی زەمینی لە دژی ئەم ڕێکخراوە، ڕزگارکردنی ناوچەکانی ژێردەستی داعش بە هەماهەنگی لەگەڵ هاوپەیمانیەتی نێودەوڵەتی دژی داعش و هێزە عێراقییەکان. هەرێم ڕۆڵی گرنگ و یەکلاکەرەوەی بینی لە جەنگی دژ بە داعش. هەر لەبەر ئەمەشە هەرێم بۆتە بەشێك لە سیستەمی ئاسایشی نێودەوڵەتی. بەڵام بوونی هەرێم بە بەشێك لە ئاسایشی جیهانی پەیوەندی بە جەنگی داعشەوە هەیە زیاتر، دوورنییە کاتێك ئەو مەترسییانە نەمێنێت کە لە (ئێستادا مەترسییەکان کەمتر بوونەوە) هەرێمی کوردستان ئەو ڕۆڵەی نەمێنێت، لەبەرئەوەی هەرێم دەوڵەت نییە، چونکە بەپێی بنەما و یاساکانی نەتەوەیەکگرتووەکان تەنها دەوڵەتان بتوانن بەشێك بن لە سیستەمی ئاسایشی جیهانی و ئەوەی ئێستا بۆ هەرێم هەیە تایبەتە و ڕیزپەڕە، بەهۆی بوونی پێگەی جیۆپۆڵەتیکی هەرێمی کوردستان، وایکردووە هەرێم ببێت بە بەشێك لە ئاسایشی جیهان.[٢]

لە کۆتایی ئەم پارەدا دەگەینە ئەوەی ڕاستە هەرێم چەندین هەنگاوی ناوە بە ئاڕاستەی کرانەوەی دیموکراتی و پاراستنی ماف و ئازادییەکان، بوونی دەستور، یەکگرتنەوەی هێزە سەربازییەکانی کە لەلایەن حیزبەکانەوە بە تایبەت (پارتی و یەکێتی) خاوەندارییەتی دەکرێن و ئەنجامدانی چاکسازی لە ڕیزی هێزەکانی پێشمەرگە، بەرەنگاربوونەوەی داعش و سوود وەرگرتن لە هاوپەیمانی نێودەوڵەتی دژی داعش، بەڵام بەشی هەرە زۆری هەنگاوەکان لە سەر ئاستی سیاسی و سەربازی لە ئاستی پێویست نەبوون و حکومەتی هەرێم نەیتوانیوە ڕێگری بکەن لە ئاستەنگەکان بە تایبەت لەو ئاستەنگانەی لەلایەن حیزبەکانەوە هاتوونەتە بەردەمی. هەرئەمەش وایکردووە و جۆرێك لە بێ متمانەیی لەلایەن هاونیشتیمانیانی هەرێمەوە بەرامبەری دروست ببێت.

[١]. بڕیاری ژمارە (٢٢٤٩) نەتەوە یەکگرتووەکان لە ڕێکەوتی (٢٠١٥/١١/٢٠):
https://www.un.org/securitycouncil/ar/content/resolutions-adopted-security-council-2015

[٢]. زریان ڕۆژهەڵاتی، سەرچاوەی پێشوو، ل٤١.

پاری دووەم: مامەڵەی هەرێم بەرامبەر ئاڵێنگارییە ئابوورییەکان

هەرێم لە دوای ساڵی (2014) دووچاری چەند قەیرانێکی ئابووری بوو، بەڵام گرنگترینیان بریتیبوون لە پرسی نەوت و وزە، هەروەها زوربوونی ژمارەی کەیسەکانی گەندەڵی کە لە دوو داخوازدا تیشکیان دەخەینە سەر.

داخوازی یەکەم: پرسی وزە

لەگەڵ ئەوەی نەوت سەرچاوەیەکی گرنگی داهاتە و کاڵایەکی ئابووری گرنگە و دەتوانرێت سوودێکی گرنگی ئابووری لێ ببینرێت، بەتایبەت ئەگەر بە شێوەیەکی باش بەکاربهێنرێت دەکرێت ببێتە نیعمەتێکی گەورە بو ئابووری وڵات و سەرچاوەیەکی گرنگ بو بوژاندنەوەی ئابووری وڵات، وەك ئەوەی لە بەشێك لە وڵاتانی جیهان هەیە، ئەگەرنا بە پێچەوانەوە دەشکێتەوە، بەڵام ئەو دەوڵەتەی پشت بە یەك سەرچاوەی داهات ببەستێت ناتوانێت ئابووریەکی پتەو و بەهێزی هەبێت، هەمیشە ناسەقامگیری ئابووری ئەگەرێکی بەهێز و کراوە بەڕووی ئابوورییەکەیدا دەبێت، دیارترین نمونەش بۆ ئەمە هەرێمی کوردستانە.[١]

لە ئێستادا ئابووری هەرێم بە ئابووریەکی کرێخۆر ناسراوە چونکە بە پلەی یەکەم داهاتی حکومەتی هەرێم پشت بە نەوت دەبەستێت، واتە نەوت بۆتە شادەماری پەیداکردنی سەرچاوەی داهات لە هەرێمی کوردستان. لەگەڵ ئەوەی کە حکومەتی هەرێم ئەوەی دوپاتکردۆتەوە کە کاردەکەن بۆ ئەوەی ئابووری هەرێم فرەچەشن بکرێت و تەنیا پشت بە داهاتی نەوت و غاز نەبەسترێت، پەرە بە کەرتەکانی تریش بدرێت، بەڵام بەرەوپێشچوونی پێویست لەو بوارەدا نەنراوە.[٢]

ئەمە جگە لەوەی نەوتی هەرێم لەژێر کاریگەری دۆخە سیاسییەکەدایە و هەمیشە مەترسی لەسەرە لەسەر ئاستی ناوخۆیی عێراق و وڵاتانی دەوروبەر، تەنها لە ڕووداوەکانی 16 ئۆکتۆبەردا هەناردەی نەوتی کێڵگەکانی (بای حەسەن و هاڤانا) نزیکەی (280) هەزار بەرمیل بوو لە دەستیدا، ئەمەش دەرخەری ئەوەیە نەوت و داهاتەکەی لەژێر ڕەحمەتی دۆخە سیاسییەکەدایە، ئەمەش ئەوە پشت ڕاست دەکاتەوە کە هەرێم پێویستە هاوشان لەگەڵ پەرەپێدان بە کەرتی نەوت بیر لە پەرەپێدان بە کەرتەکانی تریش بکاتەوە، بەڵام تاوەکو ئێستا هەنگاوی سەرەکی و جددی لەو بوارەدا نەبینراوە، هەروەها کەمکردنی داهاتی هەندێ کێڵگەی نەوت ، یەکێکی ترە لە مەترسییەکان بۆسەر کەرتی نەوت .[٣]

---

[١]. احمد اسماعیل قادر، تحلیل تجارب دولیة مختارة فی الخصخصه فی الترکیز علی تحلیل و تقییم عملیات خصخصه القطاع الصناعی فی اقلیم کوردستان العراق للمده (١٩٩٧-٢٠٠٨)، رسالة ماجستیر مقدمه الی کلیه الادارة و الاقتصاد، جامعه السلیمانیة، غیر منشوره، ٢٠٠٩، ص٦٩.

[٢]. سامان سالح فەرەج، نۆهەمین کابینەی حکومەتی هەرێمی کوردستان: ناساندن، شیکردنەوە، تۆماری ١٠٠ ڕۆژی یەکەم، چاپخانەی بینایی، سلێمانی، ٢٠٢٠، ل٤٩.

[٣]. محمود بابان، دەرفەت و ئالێنگارییەکانی بەردەم پیشەسازیی نەوتی هەرێمی کوردستان لە ٢٠٢١ دا، لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی لێکۆڵینەوەی ڕووداو، هەولێر، ٢٠٢١/٢/٦، ل٢.

بەپێی ڕاپۆرتەکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان داهاتی نەوت بۆ مووچەی مووچەخۆرانی هەرێمی کوردستان تەرخان دەکرێت، ئەمەش لە زانستی ئابووری یاخود ئیدارەدانی سەرچاوە سروشتییەکان بە (نەفرەتی سەرچاوە) ناودەبرێت چونکە داهاتی سەرچاوە سروشتییەکان (نەوت و گاز) دەبێت بۆ پرۆژەکانی وەبەرهێنان بێت. بەپێی بڵاوکراوەی فەرمی حکومەتی هەرێم، ئاماژە بەوە کراوە خەرجی مانگانەی حکومەتی هەرێم بۆ یەك مانگ بریتییە لە (995,000,000) ملیۆن دۆلار، کە لەمە (775,000,000) ملیۆن دۆلار بۆ مووچەی مووچەخۆرانە، هەروەها (185,000,000) ملیۆن دۆلار بۆ بودجەی کارپێکردن(تشغیلی) وەزارەتەکانە، (35,000,000) ملیۆن دۆلار بۆ پرۆژەکانی وەبەرهێنانی حکومەتە.[١] لە هەرێمی کوردستان داهاتی پیشەسازی نەوت و گاز بۆتە هۆی کەمبوونەوەی سەرمایەی وەبەرهێنان لە دەرەوەی کەرتەکانی دیکەدا، ئەمەش دوور نییە هەرێم بەرەو ئەوە بچێت ئەزموونی ئەرمینیا و ئازەربایجان دووبارە بێتەوە، لە جیاتی ئەوەی پەرە بە مۆدێلی نەرویژ و وڵاتانی پێشکەوتوو بدرێت.[٢]

یەکێکی تر لەو پرسانەی کە لە پرۆسەی هەناردەکردنی نەوتی هەرێم بارگرانییەکی گەورەی لەسەر ئابووری هەرێم دروستکردووە، بریتیە لە کرێی بۆڕی نەوت کە بەشێك لە داهاتی نەوتی هەرێم بۆ ئەو بابەتە دەڕوات، کۆمپانیای (دیلۆیت) کە لە ئێستادا ووردبینی و چاودێری بو پرۆسەی فرۆشتن و هەناردەکردنی نەوتی هەرێم دەکات، چەندین ڕاپۆرتی لەسەر ئەم بابەتە بڵاو کردۆتەوە بە گوێرەی ڕاپۆرتەکانی تاوەکو کۆتایی ساڵی (2021)، ئاماژە بەوەکراوە کرێی گواستنەوەی یەك بەرمیل نەوتی هەرێم لە (3) دۆلارەوە بەرزبۆتەوە بۆ نزیکەی (7) دۆلار لە ساڵی 2020 تاوەکو مانگی (2021/6) حکومەتی هەرێمی کوردستان، بڕی (1 ملیار و 580) ملیۆن دۆلاری تەنها بەکرێی گواستنەوەی نەوت داوە، ئەمەش تێچوویەکی گەورەیە و بەهەدەردانی پارەیەکی زۆرە لە داهاتی نەوتی هەرێم.[٣]

بەشێوەیەکی گشتی لەگەڵ ئەوەی نەوت پێگەیەکی گرنگی سیاسی و ئابووری بە هەرێمی کوردستان بەخشیوە، بەڵام شێوزای گرێبەستەکان و چۆنیەتی هەناردەنی نەوتی هەرێمی کوردستان و ئەو پارەیەی هەرێمی لە پرۆسەی فرۆشتنی نەوتی هەرێم دەستی دەکەوێت کەمترە لە کۆی گشتی تێچوونەکان، ئەمەش یەکێکە لە هەڵە هەرە ستراتیجی و گەورەکانی لە پرۆسەی ناردنە دەرەوەی نەوتی هەرێمی کوردستان. ئەگەر ئەمە بە خشتەیەك بخەینە ڕوو، بەپێی ڕاپۆرتی کۆمپانیای دیلۆیت، کە بۆ وردبینی لە فرۆشتنی نەوتی هەرێمی کوردستان لە (2021/1/1 بۆ 2021/3/31) بڵاویکردۆتەوە داهاتی نەوتی هەرێمی کوردستان بەوجۆرەی لە خشتەی (١) هاتووە:

---

[١]. کابینەی نۆیەمی حکومەتی هەرێمی کوردستان خزمەتگوزاری و چاکسازی، لە بڵاوکراوەکانی نوسینگەی ڕاگەیاندنی سەرۆکی حکومەتی هەرێمی کوردستان، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠٢١، ل٩.

[٢]. محمود بابان، ئابورییەکی بەکاربەر: نیشاندەرە سەرەتاییەکانی داهاتووی ئابووری هەرێمی کوردستان، لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی لێکۆڵینەوەی ڕووداو، هەولێر، ٢٠٢٢/٦/٢٣، ل٩.

[٣]. نەوتی هەرێمی کوردستات، ملپەڕی درە و میدیا: https://tinyurl.com/45uytkbn

خشتەی ژمارە (1)

ڕوونکردنەوەی خەرجییە جیاوازەکانی تێچووی گواستنەوەی نەوت لەماوەی (2021/1/1) بو (2021/3/31)

کۆی بەهای نەوتی فرۆشراو بە بۆڕی و ناوخۆ	٣،٠٦٣،٣٥٦،٨٩١
گوڕانکاری لە ڕەسیدی حیسابی کڕیاران	١٧٥،١١٤،٢٢٠
سود و ڕسوماتەکانی دیکە و سپاردن	٥٨،٣٠٠،٩٤٠
پارەدان بو شایستەی دارایی و بەرهەمهێنەرانی نەوت	١،٠٢٢،٩٣٥،٠٥٧
پارەدان لە بەرامبەر تاریفەی کومپانیای وزەی تورکیا	١٢٤،٤٥٥،١٣٥
بڕی پارەی درا و بو کومپانیای بوڕی کوردستان	١٢٢،١٦٥،٢٩٢
دانەوەی قەرزی کومپانیای وزەی تورکی و پترۆڵی تورکی نێودەوڵەتی	١٢٥،٠٠٠،٠٠٠
پارەدان بولایەنی سێیەم کە لە بری حکومەتی هەرێم دراوە	٨٨،٥٤٤،٩٩٧
کۆی پارە ی بۆ ماوە	**١،٣٤٣،٨٤١،٢٣٣**

سەرچاوە: ئامادەکردنی توێژەر بە پشت بەستن بەم زانیاریە: ڕاپۆرتی کۆمپانیای دیلۆت، لە ڕێکەوتی 5 ی تەمموزی 2021 بڵاوکراوەتەوە لە ماڵپەری فەرمی حکومەتی هەرێمی کوردستان: https://tinyurl.com/mtrt7pk4

لەم خشتەیەوە بۆمان دەردەکەوێت پرۆسەی فرۆشتنی نەوتی هەرێم، داهاتەکەی بۆ هەرێمی کوردستان (43%)یە و نزیکە (57%) دەچێت بۆ خەرجی جۆراوجۆر، ئەمەش بۆتە مایەی سەرنجی تەواوی شارەزایانی بواری ئابووری، کە ناکرێت بەمجۆرە مامەڵە بە فرۆشتنی نەوتی هەرێمی کوردستانەوە بکرێت، خێر و بێری بۆ وڵاتان و کۆمپانیاکان بێت.

سەربارى ئەمانەش نەوت بۆتە خاڵی گەورەی ململانێکانی نێوان هەولێر و بەغداد، بەو پێیەی حکومەتی ناوەند پێی وایە فرۆشتنی نەوت بە سەربەخۆ لە لایەن هەرێمەوە دەبێتە خاڵی بەهێز بۆ هەرێم لە ئایندەدا و هەڕەشەیە بۆ سەر حکومەتی ناوەند و هەروەها پێچەوانەی دەستورە و پرسی نەوت پرسێکی ناوەندییە. ئەمەشە وایکردووە بەشێکی زۆر لە پسپۆرانی بواری جیۆپۆلەتیك پێیان وایە نەوت هەم کاڵایەکی ئابوورییە، هەم کاڵایەکی سیاسیە. هەر لەبەر ئەمەش بوو پرۆسەی هەناردەکردنی نەوتی کوردستان کێشەی گەورەی لەگەڵ بەغداد بەدوای خۆیدا هێنا، نەك هەر ئەوە بگرە لەسەر ئاستی کوردستانیش حکومەتی هەرێمی کوردستان نەیتوانیوە کۆدەنگی لە نێوان تەواوی لایەنە سیاسییەکانی هەرێم دروست بکات، جیاوازی گەورە و توند هەیە لەسەر ئیدارەدانی مەلەفی نەوت و چۆنیەتی بە بازاڕکردنی لە بازاڕەکانی جیهاندا. بە تایبەت لە سەر شەفافیەتی داهاتی نەوت هەم لەسەر ئاستی بەغداد حکومەتی هەرێم کێشەی هەیە، هەم لە ناوخۆی کوردستان بەرامبەر بە هێزە سیاسییەکان و ڕای گشتی.[1]

ئەمە سەرباری ئەوەی هەرێمی کوردستان جۆرێك لە بێ پلانی پێوە دیارە لە پرۆسەی هەناردەکردنی نەوتی هەرێمی کوردستان، کە گرنگترینیان ئەمانەی خوارەوەن:[2]

---

[1]. د.ڕێبوار بابکەیی، نەوتی هەرێمی کوردستان لە هاوکێشە سیاسی و ستراتیجیەکان: بەربەست و تەگەرەکان، ماڵپەری پێنووس: https://tinyurl.com/3jcs7tub

[2]. ئایندەی نەوتی هەرێم لە بازاڕەکانی جیهاندا، ناوەندی لێکۆڵینەوەی ڕووداو، هەولێر، ٢٠١٩، ل١٢.

یەکەم: هەرێم بەروارد بەوڵاتانی تر بە نرخێکی کەمتر نەوتەکەی دەفرۆشێت، هەروەها نەتوانراوە لەسەر ئاستی ناوخو کودەنگی دروست بکرێت بەرامبەر بە فشارەکانی بەغداد.
دووەم: هەناردەکردنی نەوتی هەرێم لە ڕێی بوریەوە تەنها یەك دەروازەیە کە تورکیایە، ئەمەش هەڵەیەکی ستراتیجی گەورەیە، هەمیشە مەترسی ڕاگرتنی لەسەرە لەلایەن تورکیاوە. ئەمە سەرباری فرۆشتنی نەوت لە ڕێی تانکەرەوە بو ئێران کە دیار نییە داهاتەکەی بو حکومەتە یان حیزب.

داخوازی دووەم: گەندەڵی

گەندەڵی دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی جیهانییە و بەشێکی زۆر لە وڵاتانی جیهانی گرتۆتەوە، بە ئاست و قەبارەی جیاواز.[١] گەندەڵی بەردەوام یەکێك بووە لە پرسە ناکۆکەکانی نێوان دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و لەگەڵ هاونیشتیمانیانی ئەو شوێنە لە هەموو سەردەکاندا. بێگومان ئەمە بۆ هەرێمی کوردستانیش تەواوە کە گەندەڵی بۆتە مایەی بێزاری و نیگەرانی هاوڵاتیانی هەرێمی کوردستان.[٢]
لە وڵاتانی پێشکەوتووی جیهان بەرنامە و میکانیزمی تایبەت هەیە بۆ کەمکردنەوەی دیاردەی گەندەڵی، تەنانەت هەوڵدراوە بخرێتە ناو بەرنامە و پرۆگرامی پەروەردەوە بۆ ئەوەی نەوەیەکی هۆشیار و تەندروست پەروەردە بکرێت دوور بێت لە گەندەڵی.[٣]
لە هەرێمی کوردستان تەواوی بەرپرسانی هەرێم ئاماژە بە بوونی گەندەڵی دەکەن لە زۆربەی سێکتەرەکاندا، هاونیشتمانیان و ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی جەخت لەسەر نا شەفافیەتی داهات و خەرجی لە هەرێم دەکەنەوە، کە بوتە هوی تەشەنەسەندنی گەندەڵی. هەرچی پەیوەستە بە مامەڵەی حکومەت لەسەر داهات و خەرجی ئەوان ڕەتیدەکەنەوە بەمجۆرە بێت. لەم ڕوانگەوە (د.جوتیار عادل) وتەبێژی کابینەی نۆیەمی حکومەتی هەرێم لە (13 ی ئەیلولی 2022) بە ماڵپەری فەرمی حکومەتی هەرێمی ڕاگەیاندووە، داهاتی سێ ساڵی ئەم کابینەیە بریتی بووە لە (46,3)تریلیۆن دینار، لە هەمان کاتدا خەرجی بریتی بووە لە (49,8)تریلێون دینار. ئاماژەش بەوە کردووە داهاتی صافی بۆ حکومەت لە هەناردەکردنی نەوت تەنها لە (45%) بۆ حکومەت دەگەڕێتەوە، لە (55%) بۆ خەرجی دەڕوات.[٤]
هەروەها خاڵێکی تر کە بۆتە سەرچاوەی گەندەڵی و بەهەدەردانی سامانێکی زۆر لە هەرێمی کوردستان بریتییە لە نا شەفافی لە داهاتی مەرز و دەروازە نێودەوڵەتییەکان و ئەنجامدانی قاچاخچییەتی لەو سنورانە، کە بەشێك لە بەرپرسانی حزبەکان لە پشت ئەم کارەوەن، ئەمەش

[١]. د.ناسر عوبێد ئەلناسر، دیاردەی گەندەڵی (نویکبوونەوەیەکی سوسیۆلۆجی- ئابوری)، و.سەلاح شاکەلی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریان، هەولێر، ٢٠٠٥، ل٣.
[٢]. علی ربیعی، بژی گەندەڵی: کۆمەڵناسی سیاسی گەندەڵی لە وڵاتانی جیهانی سێیەمدا، و.ڕەفعەت مورادی، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیر و هۆشیاری (ی.ن.ك)، سلێمانی، ٢٠٠٩، ل٩.
[٣]. ئیدارەیەکی دیموکراسی بێ گەندەڵی، لە بڵاوکراوەکانی یادی یوبیلی زێرینی خەبات، کوردستان، ٢٠٠٩، ل١٢٦.
[٤]. حکومەتی هەرێم داتای تایبەت بە خەرجی و داهاتی سێ ساڵی کابینەی نۆیەم دەخاتەڕوو، ماڵپەری فەرمی حکومەتی هەرێم: https://tinyurl.com/ycktp554

چەندین جار پشت ڕاست کراوەتەوە لە لایەن پەرلەمانتاران و تەنانەت بەرپرسانی باڵای حکومەتیش نکۆڵی لە کاری قاچاخچییەتی لەو سنوورانە ناکەن، هەر لەسەر ئەم بنەمایە لە ڕێکەوتی (2021/1/11) وەزارەتی ناوخۆی حکومەتی هەرێم بەیاننامەیەکی بڵاوکردەوە، ڕایگەیاند هێزێکی هاوبەش لە نێوان وەزارەتی ناوخۆ و پێشمەرگە دروست دەکرێت بۆ کۆنترۆڵکردنی خاڵە سنوورییەکان. بەڵام تاوەکو ئێستاش ئەم هێزە دروستنەکرا و حکومەتی هەرێم نەیتوانیوە قاچاخی لە دەروازە سنوورییەکان بنبڕ بکات، تەنانەت نەیتوانیوە یەك سیستەم لە تەواوی دەروازەکان پەیڕەوبکات.[١]

بابەتی سپیکردنەوەی پارە یەکێکی ترە لە دەروازەکانی گەندەڵی و بەهەدەردانی سامانێکی زۆر لە هەرێم، علی حمه سالح ئەندامی پەرلەمانی کوردستان لە یاداشتێکدا بۆ سەرۆکایەتی هەرێم و حکومەت و پەرلەمان لە ساڵی لە ساڵی (2018) ئاماژە بەوە دەکات کە 78 ملیار دۆلار لە ڕێگای 46 بانکەوە لە (16 ئازاری 2016) براوەتە دەرەوەی عێراق کە 4 لەم بانکانە لە هەرێمی کوردستانن کە بریتین لە بانکەکانی (کوردستان، ئارتی بانك، بانکی ئەربیل و بانکی شەرقل ئەوسەت). هەروەها ئاژانسی چاودێری بۆ ڕووبەڕووبونەوەی سپیکردنەوەی پارە لەلایەن یەکێتی ئەوروپاوە دروستکراوە چەندین بەرپرسی هەرێمی کوردستانی خستوتە ژێر چاودێرییەوە .[٢]

ئەمە جگە لە گەندەڵی کارگێری و بوونی هەزاران فەرمانبەری بن دیوار و مووچەی پلە باڵاکان کە گەندەڵییەکی زۆری تێداکراوە، هەزاران کەس بە نایاسایی خانەنشین کراوە و مووچەیەکی گەورە وەردەگرن و بارگرانیەکی گەورەی لەسەر ئابووری هەرێمی کوردستان دروستکردووە. لە چوارچێوەی سیستەمی بایۆمەتری دەرکەوتووە سەرووی (200)هەزار کەس دوو مووچەی هەیە، کە بەشێکی زۆری ئەوانە بە نایاسایی موچەیان بۆ بڕدراوەتەوە، لە ساڵی (2015)تەنها لە بەڕێوەبەرایەتی کاروباری ڕێکخراوەکانەوە زیاتر لە (10) هەزار فەرمانبەری بن دیوار لە هەردوو سنوری هەولێر و سلێمانی بەسەر فەرمانگەکانی حکومەتدا دابەشکران کە بەشێکی زۆری ئەوانە هیچ مامەڵەیەکی یاسایی دامەزراندنیان نەبوو.[٣]

هەرچەندە هەوڵەکانی حکومەتی هەرێم بە تایبەت لە کابینەی نۆیەم بەردەوام بوون بۆ بەرەنگاربوونەوەی گەندەڵی لە ڕێگای (دەستەی دەستپاکی)یەوە و دەرکردنی یاسای چاکسازی، هەر لەسەر ئەم بنەمایە لە سەر پێشنیاری دەستەی دەست پاکی هەرێمی کوردستان، ئەنجومەنی باڵای دادوەری لە ڕێکەوتی (2021/2/18) بە فەرمانی (117/1/1) بڕیاریدا بە دامەزراندنی دادگایەکی تایبەت بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی گەندەڵی لە کوردستان.[٤] ئامانج لە دروستکردنی ئەم دادگایە هەنگاوەکانی کەمکردنەوەی گەندەڵییە لە هەرێمی کوردستان، بەڵام ئەوەی تاوەکو ئێستا هەیە بونی ئەم دادگایە کاریگەری ئەوتۆی نەبووە لەسەر کەمکردنەوەی دیاردەی گەندەڵی لە هەرێمی

---

[١]. قاچاخی دەروازە سنورییەکان، ماڵپەری ڕووداو: ٨ky٢https://tinyurl.com/du5e

[٢]. گەندەڵی لە عێراق و هەرێمی کوردستان، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٤.

[٣]. بن دیوارەکانی پارتی و یەکێتی، ماڵپەڕی دره‌ومیدیا: d8wk٦https://tinyurl.com/23m

[٤]. ڕاپۆرتی ساڵانەی دەستەی دەستپاکی هەرێمی کوردستان بۆ ساڵی (٢٠٢١)، هەولێر، ٢٠٢١، ل ١٠.

کوردستان. ئەم دەستەیە ساڵانە ڕاپۆرتی خۆی بڵاو دەکاتەوە لە ساڵی (2014)ەوە، دەستە لە ساڵی (2017 بۆ 2021) ستراتیژی بەرەنگاربونەوەی گەندەڵی دارشتوە، هەروەها لە ساڵی (2021 بۆ 2025) بۆ جاری دووەم هەمان ستراتیجی دارشتۆتەوە ئەنجومەنی وەزیران لە کۆبونەوەی (29 ئەیلولی 2021) ستراتیجەکەی پەسەند کردووە. ئەمە سەرباری چەندین ڕێککەوتن و لێگتێگەیشتن و ستراتیژی هاوبەش لەگەڵ ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکانی وەك یەکێتی ئەوروپا و نووسینگەی یونامی لە عێراق، بۆ نمونە لە 19 حوزەیرانی 2022 دەستە یاداشتنامەی لێکتێگەیشتنیان لەگەڵ بەرنامەی نەتەوەیەکگرتووەکان بۆ پەرەپێدانی شەفافیەت ئەنجامدا، بە ئامانجی کەمکردنەوەی گەندەڵی و زیادکردنی شەفافیەت لە دامەزراوەکانی حکومەت.[١]

کەواتە لە کوتایی ئەم پارەدا ئەوە دەخەینەڕوو کە هەرێمی کوردستان نەیتوانیوە هەنگاوی گرنگ و ستراتیجی بهاوێژێت بو هەمەچەشن کردنی سەرچاوەکانی داهات بە پلەی یەکەم پشت بە داهاتی نەوت دەبەستێت، ئەمە جگە لەوەی هەنگاوەکانی بەرەنگاربوونەوەی گەندەڵی لە ئاست کەیس و ژمارەکانی گەندەڵی نین.

[١]. کارنامەی بەرەنگاربوونەوەی گەندەڵی لە هەرێمی کوردستانی عێراق بەپێی ڕێککەوتنی نوێ لەگەڵ دەستەی دەستپاکی هەرێمی کوردستان بەهێزتربوو، پێگەی undp لە عێراق: https://tinyurl.com/f9xb9jhe

پاری سێیەم: مامەڵەی هەرێم بەرامبەر ئاڵێنگارییە کۆمەڵگەیی و ژینگەییەکان

هەوڵدەدەین لەم پارەدا بە خستنەڕووی چەند داخوازێك مامەڵەی هەرێم بەرامبەر گرنگترین پرسە کۆمەڵگەییەکان و پرسی ژینگە بخەینەڕوو.

داخوازی یەکەم: ناسنامە

بابەتی ناسنامە و زمان یەکێکن لەو بابەتانەی کە هەمیشە جێگای بایەخی زانستی سیاسەت و کۆمەڵناسی بووە، لە پرسی ناسنامەدا ئەوەی زۆرترین بەهای وەرگرتووە پرسی ناسنامەی نەتەوەییە. واتا ناسنامەیە کە دەتوانێ وێنایەك هاوبەش و یەکگرتوو لەنێوان تاکەکانی نەتەوەیەکدا بەرهەم بهێنێت[١].

دروستبوونی هەرێمی کوردستان وەك یەکەیەکی سیاسی وەچەرخانێکی گرنگ بوو لە دۆخی ناسنامە لە باشوری کوردستان، ئەگەر لە ڕابردوو بنیاتی ناسنامەی کوردی ڕەفتار و سیاسەتەکانی دەوڵەتانی تر بوویێت، ئەوە لەگەڵ دروستبوونی هەرێمی کوردستاندا، کورد خۆی بۆتە حاکمی خۆی و هاوکات کورد خۆی ڕووبەڕووی خۆی بۆتەوە. ئەمەش وەچەرخانێکی تازەبوو لە مێژووی کوردا، بەوەی لانی کەم لە ماوەی ئەو 32 ساڵ حوکمڕانییە خۆماڵیە نەوەیەك لە ژێر سایەی ئەم حکومەتەدا گەورەبووە. دروستبوونی شەڕی ناوخۆ کاریگەریەکی یەکجار زۆری هەبوو لە سەر ناسنامەیەکی دژ بەیەك لە پانتاییەکی فراواندا کە ئاسەوارەکانی پێ ناچێت ئاوا بە ئاسانی بسڕدرێتەوە[٢].

لە ماوەی (32) ساڵ ئەزموونی حکومڕانی هەرێمی کوردستان، ناسنامەی تاکی کورد هەڵبەز و دابەزی زۆری بەخۆیەوە بینیوە، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی دەسەڵات لە هەرێمی کوردستان نەیتوانیوە ناسامەیەکی نەتەوەیی دروست بکات، لەدوای ساڵی (2014)ەوە کە ئامانجی توێژینەوەکەی ئێمەیە زیاتر هەستی پێدەکرێت. بەردەوامی قەیرانی ئابووری لەوکاتەوە، لێکەوتەکانی دوای ڕیفراندۆم و جیاوازی دیدگای حیزبی و دابەشبوونی قوڵی حیزبی نێوان هێزە سیاسییەکانی هەرێم، ئامادەنەکردنی ژینگەیەك لە هەرێم کە گۆشکراو بێت بە هزر و بیری کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی، سیاسی و ئابوورییەوە بوونە ئاستەنگ لە بەردەم هەستی نیشتمان پەروەری خەڵکی کوردستان. تەنانەت ئەمە گەیشتۆتە ئاستێك جگە لەوەی لە دانیشتنی تایبەت، بەڵکو تەنانەت لە کەناڵەکانی ڕاگەیاندن و تۆڕەکۆمەڵایەتییەکان ، گاڵتە بە ڕەمزەکانی میللەتی کورد و قوربانیەکانی ڕابردوو دەکرێت، داگیرکەر و دوژمنانی کورد بە پاڵەوان دەناسێندرێن، ئاوات خواستن بە ڕژێمی صدام و کەسایەتییەکەی باشترین نمونەیە کە دەبیندرێت. تەنانەت لە کاتی قوڵبونەوەی زیاتری قەیرانەکان هەستی عێراقی بوون زیاتر دەکات، ئەمەش هەڕەشەیەکی جددییە لە ئاسایشی

---

١. حیسام دەست پێش، قەیرانی وردە ناسنامەکان، ماڵپەری پێنووس: https://tinyurl.com/4ddbxchp

٢. د.سەردار عەزیز، ناسنامەی کوردی لە باشور... سەرهەڵدانی وردە ناسنامەکان: گۆڕانی ناسنامەیی، لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی لێکۆڵینەوەی ڕووداو، هەولێر، ٢٠٢١/٣/١٤، ل٤.

ناسنامەیی هەرێمی کوردستان.[١]

تەنانەت لەماوەی چەند ساڵی ڕابردوو هێزە سیاسییە باڵادەستەکان، نەك هاوکار نەبوون بۆ دروستکردنی ناسنامەیەکی نەتەوەیی بەڵکو هۆکاری سەرەکی بوون بۆ کاڵکردنەوەی ناسنامەی نەتەوەیی، لە پێناو کەسبکردن و ڕاکێشانی دەنگدەران ساڵانە چەندین ڤیستیڤاڵی عەشیرەت و بنەماڵە...هتد بە سپۆنسەری دارایی ئەوان ساز دەکرێت. هەروەها دروستنەبوونی دەسەڵاتێکی سەرتاسەری یەکگرتوو یان حکومەتێکی خاوەن سەروەری کاریگەر لە هەموو ناوچەکان، بەڕێوەبردنی ناوچەکانی هەرێمی کوردستان لەسەر بنەمای دوو زۆنی (زەرد/ سەوز) بۆتە هۆی ئەوەی حکومەتی هەرێمی کوردستان لەڕووی نوێنەرایەتیکردنی هەموو سەرووناسنامە و وردە ناسنامەکان لە چوارچێوەی ناسنامەی نەتەوەییدا ڕەوایەتی لاوازبێت و بەو پێیەش لە ئاست وەڵامدانەوەی پێداویستییەکانی هاوڵاتیانیاندا نەبێت.[٢]

داخوازی دووەم: ماددەی هۆشبەر

لە هەرێمی کوردستان بە گوێرەی یاسای ژمارەی (1)ی ساڵی (2020) یاسای بەرەنگاربوونەوەی ماددەی هۆشبەر و کارتێکارە عەقڵیەکان لە هەرێمی کوردستان-عیراق، مامەڵە لەگەڵ دۆخی ماددەی هۆشبەر دەکرێت. لەگەڵ ئەوەی بە پێی ماددەکانی یاساکە هەوڵدراوە لە پێناوی کەمکردنەوەی ئەم دیاردەیە سزاکان توندتر بکرێن، سەنتەری تایبەت بە چارەسەری بەکارهێنەرانی ماددەی هۆشبەر بکرێتەوە.[٣] سەرباری دروستکردنی بەڕێوەبەرایەتی تایبەت لە ئاستی ئاسایشەکانی هەرێم و کۆکردنەوەی زانیاری هەواڵگری بۆ گرتنی بازرگان و بەکارهێنەرانی ماددەی هۆشبەر کە ئەمە زیاتر لایەنە مەیدانی و هەواڵگرییەکەیەتی. کە بەداخەوە ساڵانە ئاستی بەکارهێنان و بازرگانیکردن بە ماددەی هۆشبەرەوە لە هەرێمی کوردستان زۆر زیاد دەکات.

ئەگەر سەیری دواینین ئاماری ساڵی (2022) بکەین لەسەر ئاستی پارێزگای هەولێر و دهۆك تەنها لەماوەی 11 مانگی ئەو ساڵەدا، (2229) کەس دەستگیرکراوە، لەم ژمارەیە (242) کەس بازرگانیان بە ماددەکانەوە کردووە. ئەوەی مەبەستی ئێمەیە تیشکی بخەینە سەر نەبوونی هۆشیاری گشتی و ئامادەسازی پێویستە بۆ بەرەنگاربوونەوەی لە هەرێمدا، عمید (حسێن نامق) بەڕێوبەری گشتی نەهێشتنی ماددەی هۆشبەر لە هەرێمی کوردستان لە لێدوانێکیدا بۆ کەناڵەکانی ڕاگەیاندن ئاماژە بەوە دەکات ڕووبەڕووبوونەوەی ماددەی هۆشبەر چەندین کێشەی تێدایە، چونکە بەرەنگاری ماددەی هۆشبەر سێ قۆناغە، ئێمە لە قۆناغی یەکەم و سێیەم کێشەمان هەیە (قۆناغی یەکەم:

---

[١]. د.سالح عمر عیسی و د.پەروێز رحیم قادر، شیکردنەوەی پرسەکانی ئاسایشی کومەڵگەیی و ژینگەیی هەرێمی کوردستان-عیراق لە روانگەی قوتابخانەی کوپنهاگن لەدوای ٢٠١٧، گۆڤاری قەڵای زانست، گۆڤارێکی وەزریە زانکۆی لوبنانی –فەرەنسی، ژمارە ٣، بەرگی ٦، هەولێر، هاوینی ٢٠٢١. ، ل٣٧.

[٢]. د.پەروێز رحیم قادر، کوردستان لەبەردەم قەیرانی ناسنامەدا، ماڵپەری پێنوس: tvxn٢٣https://tinyurl.com/ya

[٣]. بڕوانە یاسای ژمارەی (١)ی ساڵی (٢٠٢٠) ی بەرەنگاربوونەوەی ماددەی هۆشبەر و کارتێکارە عەقڵیەکان لە هەرێمی کوردستان- عێراق.

هۆشیاری، قۆناغی دووەم: بەرەنگاربونەوە و سزادان، قۆناغی سێهەم: چارەسەرکردن)، هەروەها ئاماژە بە سەرنج و تێبینی لەسەر یاساکە کرد کە پێویستە هەموار بکرێتەوە. ئەوەی پەیوەستە بە وەزارەتی کاروباری کۆمەلایەتی لە ئێستادا سەرقاڵی کردنەوەی چەند سەنتەرێکی تایبەتن بۆ ئالودەبووان، بەلام بەهۆی گرفتی داراییەوە تاوەکو ئێستا سەنتەرەکان نەکراونەتەوە.[١]

هەرچی پەیوەستە بە بابەتی هۆشیاری کە گرنگترین قۆناغی ئەم پرسەیە و لە قۆناغەکانی خوێندنەوە دەست پێدەکات، بە پێویستمان زانی چاوپێکەوتن لەگەڵ (م.ئالان حمه سعید) وەزیری پەروەردەی حکومەتی هەرێمی کوردستان ئەنجام بدەین، کە پلان و بەرنامەی وەزارەت چی بووە سەبارەت بەم پرسە، ناوبراو ئەوەی خستە ڕوو" بۆ ساڵی خوێندنی(2022-2023) سێ ڕۆژی دەوامی یەکەمی خوێندنی وەزری یەکەم 13 و 14 و 15 /2022/9 تەرخانکراوە بۆ باسکردنی 5 تەوەری هۆشیاری گشتی، یەکێك لەم تەوەرانە ماددەی هۆشبەرە، بۆ ئەوەی قوتابیان و خوێندکاران ئاشنابن بە مەترسی و لێکەوتەکانی بەکارهێنانی ماددەی هۆشبەر، هەروەها لە وەرزی دووەمی ساڵی خوێندندا دوو ڕۆژی تر لە ڕێکەوتی 2 و 2023/1/3 تەرخان دەکرێت بۆ هەمان پرس، وانەکان بۆ قوتابیان نابێت لە 25 خولەك کەمتربن و لە 40 خولەك زیاتر بن" هاوکات لەگەڵ ئەمەش ڕێبەرێکی تایبەت بەم پرسە بەسەر سەرجەم ناوەندەکانی خوێندندا دابەشکراوە بەمەبەستی سوود لێ بینینی بۆ قوتابیان و کەسوکاری قوتابیان لە ژێر ناوی (لە پێناو نیشتیمان و ژیاندۆستیدا... چەند پرسێکی گرنگ بۆ قوتابیان وخوێندکاران). کە هەر پێنج بابەتەکەی تێدایە پەیوەست بە هۆشیاری گشتی هەموو ئەمەش لە پێناوی هۆشیاری گشتی و کەمکردنەوەی بەکارهێنانی ماددەی هۆشبەر لە هەرێمی کوردستان.[٢]

ئەوەی مایەی سەرنجە بەپێی یاسای دەزگای ئاسایش یەك بەڕێوەبەرایەتی گشتی نەهێشتنی ماددەی هۆشبەر هەیە، بەلام بەداخەوە لە واقعدا لە هەرێمی کوردستان ئەم دەزگایە یەکی نەگرتۆتەوە، یەکێك لە هەولێر و دهۆك، یەکێك لە سلێمانی، هەیە، ئەمەش هەنگاوی بەرەنگاربوونەوە و گرتنی تۆمەتباران قورس دەکات، بە تایبەت کە بەشی زۆری هێزە ئەمنییەکانی هەرێمی کوردستان سەر بە دوو حیزبە دەسەلاتدارەکەی هەرێمن، ناکۆکی توندی نێوان ئەو دوو هێزە سیاسیە کاریگەریی لەسەر هەماهەنگی و ئیشوکاریان هەیە، تەنانەت زۆرجار هەماهەنگی پێویست لە نێوانیاندا نییە. واتە لە هەرێمی کوردستان بە دوو جۆر مامەڵە لەگەڵ پرسی ماددەی هۆشبەر دەکرێت.[٣]

---

[١]. بەڕێوەبەری نەهێشتنی ماددەی هوشبەرەکان: لەماوەی ١١ مانگدا ٢٢٢٩ تۆمەتبارمان دەستگیر کردووە، پێگەی ئەلیکترۆنی ڕووداو: https://www.rudaw.net/sorani/kurdistan/021220226

[٢]. چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ (م.ئالان حمه سعید) وەزیری پەروەردەی حکومەتی هەرێمی کوردستان، لە ڕێکەوتی ٢٠٢٢/١٢/١١، دیوانی وەزارەت، هەولێر، کاژێر ١٠:٣٠ خولەکی بەیانی.

[٣]. ئایا هەرێمی کوردستان بۆ بەرەنگاربوونەوەی ماددەی هۆشبەر هانا بۆ ڕیکخراوە نێودەوڵەتییەکان دەبات، ماڵپەری ڕووداو: https://tinyurl.com/hdsa358j

داخوازی سێیەم: ئاوارە و پەنابەران

لە هەرێمی کوردستان نزیکەی (926) هەزار ئاوارە و پەنابەر هەیە، بەشی زۆری ئاوارەکان کوردانی ئێزدین، تەنها لە (30%) لە کەمپەکاندا دەژین، ئەوانی تر لە ناو شارەکان دەژین، حکومەتی هەرێم توانیویەتی ئەمانە لە (25) کەمپدا نیشتەجێ بکات، کە (15)کەمپ لە دهۆك، (6)کەمپ لە هەولێر، (4)کەمپ لە سلێمانی. بەگوێرەی دواین زانیارییەکان ساڵانە حکومەتی هەرێم (866) ملیۆن دۆلار بۆ ئاوارە و پەنابەران تەرخان دەکات.[١]

چارتی ژمارە (1)

دابەشبوونی دانیشتووانی هەرێمی کوردستان بەسەر خانەخوێ و ئاوارە و پەنابەر بو ساڵی (2022)

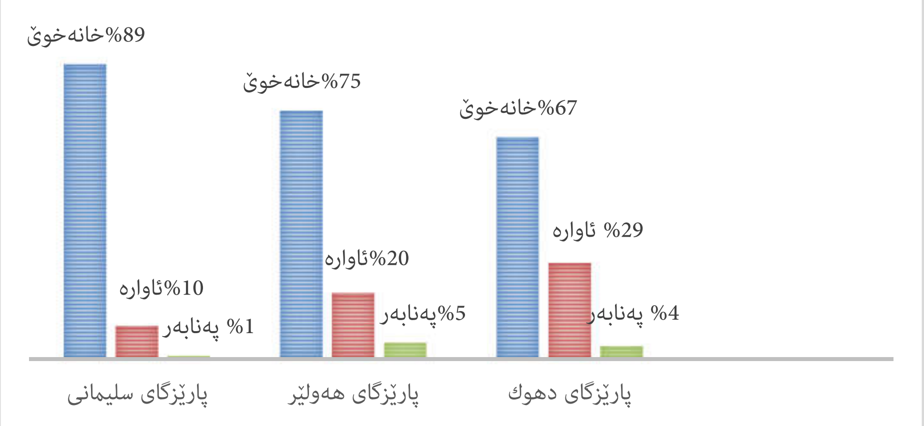

سەرچاوە: ئامادەکردنی توێژەر: بە پشت بەستن بەم سەرچاوانە (سێ راپۆرتی جیاوازی وەزارەتی پلان دانانی حکومەتی هەرێمی کوردستان سەبارەت بە شاری هەولێر، دهۆك و سلیمانی، لە ژێر ناوی: ئاوارەیی گرفت و دەرفەت).

هەرێم لەگەڵ ئەوەی لە سایەی ئەم شەپۆلی ئاوارە و پەنابەرە، ترسی گۆڕینی دیموگرافیا و تێچووی خزمەتگوزاری گشتی و تێکدانی خزمەتگوزاری گشتی بوونە ئاستەنگ بۆی، بەڵام سەرباری ئەوانەش نەیتوانیوە پلانێکی تۆکمە دانبێت بۆ ئیبرازکردنی ئەم کەیسە و قۆستنەوە و پیشاندانی لەسەر ئاستی جیهان و وروژاندنی ئەم کەیسە، بەوەی هەرێم بۆتە لانکەیەکی ئارام بۆیان، تەنها لە چوارچێوەی هەندێ دروشم و وتار و چاوپێکەوتندا ماوەتەوە.

داخوازی چوارەم: پرسی ژینگە

لە ئێستادا بەپێی تازەترین راپرسی ناوەندە جیهانییەکان، ساڵانە نزیکەی 9 ملیۆن کەس لە سەرانسەری جیهاندا بەهۆی پیسبوونی ژینگەوە گیان لە دەست دەدەن، ئەمەش بەجۆرێکە

[١]. ئاوارە و پەنابەر لە هەرێمی کوردستا، ماڵپەری کوردستان ٢٤: https://tinyurl.com/mrxv4ch4

پیسبوونی ژینگەی کردۆتە خەمێکی جیهانی لەسەر ئاستی هەموو جیهان توێژینەوەی لەبارەوە دەکرێت و وەك پرسێکی ئاسایشی سەیردەکرێت.[١] ژینگەی هەرێمی کوردستانیش وەك بەشێك لە ژینگەی جیهان، مەترسی پیسبوونی لەسەرە بە چەندین هۆکاری جیا. هەر ئەمەش بووە هۆی حکومەتی هەرێم وەزارەتێکی تایبەت بە کاروباری ژینگەی هەبێت لە ڕابردوودا، بەپێی یاسای ژمارە (3)ی ساڵی (2008) کارەکانی ئەنجامدەدادا.[٢]

دواتر ناوەکەی بە پێی یاسای ژمارە (3)ی ساڵی (2010) لە وەزارەتەوە گۆڕدرا بۆ دەستەی پاراستن و چاککردنی ژینگە لە هەرێمی کوردستان، ڕاستەوخۆ سەر بە ئەنجومەنی وەزیرانە ، دەستە لە ئەنجومەنێك پێکدێت کە نوێنەری (14) وەزارەت تیایدا ئەندامن کە پلەیان لە بەڕێوەبەری گشتی کەمتر نییە. هەروەها بەپێی بڕیاری سەرۆکی هەرێمی کوردستان، ژمارە (7) لە ساڵی (2008) هەموو ساڵێك ڕێکەوتی (4/16) کراوە بە ڕۆژی ژینگە لە هەرێمی کوردستان.[٣]

لەماوەی چەند ساڵی ڕابردوو بە چەندین ئاستی مەترسیدار ژینگەی کوردستان ڕووبەڕووی مەترسی بۆتەوە، کە بەشێکی ئەم هۆکارانە دەگەڕێتەوە بۆ کەمتەرخەمی حکومەتی هەرێم، کە هۆکاری سەرەکی و گشتی بریتییە لە خراپی بەڕێوەبردن و نەبوونی ستراتیجێکی ئاسایشی ژینگە لە کوردستان. کە ئەمانەی خوارەوە گرنگترین هەڕەشەکانن تاوەکو ئێستا پلانی جددی و تۆکمە دانەنراوە بۆ چارەسەرکردنییان.[٤]

یەکەم: نەبوونی چاودێری توند و دانەنانی فلتەری مۆدێرن لەسەر کاری پاڵاوگەکان لە هەرێمی کوردستان، بوتە هوی زۆربوونی نەخۆشی شێرپەنجە.

دووەم: لاوازی هێڵەکانی گواستنەوەی گشتی، سنووردارنەکردنی هاتنی ئۆتۆمبیلی کوالێتی نزم، کارکردنی مۆلیدە ئەهلییەکان، شێوازی کارکردنییان دەبێتە هۆی کەشوهەوایەکی ناتەندروست.

سێیەم: بڵاونەکردنەوەی هۆشیاری گشتی بۆ هاوڵاتیان بۆ جیاکردنەوەی جۆری پاشەڕۆکان، نەبوونی سیستەمێکی ڕیسایکلینی پێشکەوتوو لە هەرێمی کوردستان.

چوارەم: زیادبوونی باڵەخانەکان بێ لە بەرچاوگرتنی ڕێژەی ستانداری جیهانی سەوزایی، چارەسەرنەکردنی ئاوەڕۆی ماڵان و کارگەکان و تێکەڵبوونی بە ئاوی خاوێن.

پێنجەم: ڕێنماییەکانی تایبەت بە ژینگە لە ئاستی پێویست نین.

پاشەڕۆی کارگەکان و ئۆتۆمبیل بە تایبەت کارگەکان سەرچاوەی سەرەکی نەخۆشی شێرپەنجەن، بۆ سەلماندنی ئەمە باشترین نمونە لە هەرێمی کوردستان بازیانە، کە لە (32%) پیشەسازی عێراق لەم

---

[١]. پیسبوونی ژینگە ساڵانە دەبێتە هوی گیان لەدەستدانی ٩ ملیون کەس لە جیهاندا، ماڵپەری دەنگی ئەمریکا: https://tinyurl.com/43n9ed6j

[٢]. بروانە یاسای ژمارە (٣)ی ساڵی (٢٠٠٨) یاسای پاراستن و چاککردنی ژینگە لە هەرێمی کوردستان.

[٣]. بروانە بڕیاری ژمارە (٧)ی ساڵی (٢٠٠٨) سەرۆکایەتی هەرێمی کوردستان، تایبەت بە دەستنیشانکردنی ڕۆژی ژینگە لە هەرێمی کوردستان- عێراق، لە ڕێکەوتی ٢٠٠٨/٥/٢٦.

[٤]. د.بارزان جوهر، هەرەشە ناوخۆییەکانی سەر ئاسایشی هەرێمی کوردستان/عیراق، مجلة الدراسات السياسية والآمنية، المجلد الثالث، العدد السادس، السليمانية، كانون الاول ٢٠٢٠، ل١١٢.

ناوچەیەیە، کە زیاتر لە (200) کارگە و کۆمپانیای لێیە، بەشی زۆری کارگەکان بە پێی ستانداری جیهانی کارناکەن بە تایبەت پاشماوەی کارگەکان دوورە لە هەموو پێوەرێکی تەندروستی و ژینگەیی، دەستەی ژینگە و لایەنی پەیوەندیدار کەمتەرخەم بوون لە چارەسەرکردنی ئەم پرسە، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی لە سنوری ئەم ناوچەیە بەرزترین رێژەی توشبوون بە شێرپەنجەهەبێت.[١]ئەمە سەرباری ئەوەی بەشێکی زۆر لە ژینگەی کوردستان لە ساڵانی پێشوو لە لایەن ڕژێمی بەعسەوە بەهۆی شەڕەوە بە مین چێندرابوو، نەتوانراوە هەموو پاك بکرێتەوە، بەڵام هەنگاوی باش نراوە لەو بوارەدا. بە پێی پلانی وەزارەتی پلان دانانی حکومەتی هەرێم وا بڕیاربوو کە بەشی هەرە زۆری ئاڵینگارییەکانی بەردەم پیسبوونی ژینگەی هەرێمی کوردستان بۆ ساڵی (2020) چارەسەر بکرێن، بە تایبەت دانانی سیستەمی ڕیساکلینی پێشکەوتوو و مۆدێرن بۆ زۆربەی کوردستان، بەڵام تاوەکو ئێستا ئەم بابەتە چارەسەر نەکراوە، لەگەڵ چەندین پلانی تر کە بەداخەوە نەتوانراوە جێبەجێ بکرێت، بە تایبەت بابەتی هۆشیارکردنەوەی گشتی کەمترین کاری لەسەر کراوە، بەوەی پاراستنی ژینگە ببێت بە کولتوور.[٢]

لە کوتایی ئەو پارەدا پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە هەنگاوەکان بو دروستکردنی ناسنامە و زمانیکی یەکگرتوو لە ئاستی پێویستی سەردەمەکەدا نەبوون ئەمەش بەهوی ململانێی نێوان هێزە سیاسییەکانەوە بووە بە پلەی یەکەم، هەروەها نەتوانراوە سیاسەتێکی ئاسایشی یەکگرتوو بو کەمکردنەوەی بەکارهێنان و بازرگانیکردن بە ماددەی هوشبەرە وە بنرێت، هەروەها خەمی پاراستنی ژینگە نەبوتە ئەولەویەتێکی ئاسایشی گرنگ هاوتای سێکتەرەکانی تری ئاسایش، ئەمەش وایکردووە ژینگەی کوردستان لە چەندین ئاستی مەترسیدار ڕووبەڕووی پیسبوون ببێتەوە.

---

[١]. ساکار عبدالله، ژینگەی بازیان لە مەترسی دایە (نزیکەی ١٠ هەزار کەس تووشی سێرپەنجەبوون) ، ماڵپەری ئازادبوون بۆ تواناسازی، تاکگەرایی و پەرەپێدانی توانا مرۆییەکان: https://azadbun.com/archives/8537

[٢]. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی پلان دانان، هەرێمی کوردستانی عێراق ٢٠٢٠ دیدگایەك بۆ ئایندە، ل٣٥.

كوتايى و ئەنجامگيرى:

لە كۆتايي دا ئەوە دەخەينە ڕوو، ناكۆكى و ململانێى سياسى نەك هەر هۆكار بووە بۆ خولْقاندنى چەندين ئالْێنگارى جۆراوجۆر بۆ سەر ئاسايشى هەرێمى كوردستان، بەڵكو زۆربەى كات ئاستەنگى گەورە بووە لە بەردەم مامەڵەى هەرێم بۆ بەرەنگاربوونەوەى ئەو ئالْێنگاريیانە، بەجۆرێك حيزب بۆتە ئاستەنگى گەورە لە بەردەم مامەڵەكرن لەگەڵ ئەو دۆخەى بە گشتى لە هەرێمى كوردستان هەيە، بەجۆرێك ئەولەويەت بۆ بەرژەوەندى حيزبى و خەمى حيزبەكان بووە. ئەمەش دەرخەرى ئەوەيە كە حكومەت لە زۆربەى ئاستەكاندا نەيتوانيوە مامەڵەيەكى تەندروست لەگەڵ ئەو دۆخەى كە لە بەردەميدا بووە بكات. تەنانەت زۆربەى كات بڕيارى گرنگ و چارەنوسساز بۆ ئايندەى هەرێم لاى حكومەت نەبووە، بەڵكو حيزب لە دەرەوەى حكومەت بڕيارى لەسەر پرسەكان داوە، بە تايبەت پرسە سياسى و ئابوريیەكان.

توێژەران گەيشتنە ئەم دەرئەنجامانەى خوارەوە:

يەكەم: نەبوونى سەقامگيرى سياسى و ململانێى توندى حيزبى لە نێوان هێزە سياسييەكانى هەرێم بە تايبەت هێزە باڵادەستەكان، گرنگترين ئالْينگاريیەكانى بەردەم ئاسايشى هەرێمى كوردستانن.

دووەم: نەبوونى سوپايەكى نيشتيمانى يەكگرتوو و بوونى هێزى چەكدارى حيزبى و بەرپرسان، لە گرنگترين هەڕەشە سەربازييەكانى سەر ئاسايشى هەرێمى كوردستانن.

سێهەم: ناكۆكييەكانى ناو ئەنجومەنى ئاسايش جگە لە دروستكردنى نا ئارامى و ڕاڕايى بۆ خەڵك، نەتوانراوە بە نيشتيمانى بكرێت، هەروەها نەتوانراوە ناوەندێكى هەواڵگرى نيشتيمانى دروست بكرێت، كە بتوانێت هاوكار و يارمەتيدەرەى دەسەڵاتى سياسى هەرێم بێت لە داڕشتنى ستراتيج و پلانى گشتگير بۆ بەرەنگاربوونەوەى هەڕەشە ناوخۆيى و دەرەكييەكانى سەر ئاسايشى هەرێم.

چوارەم: كێشە هەڵپەسێردراوەكانى نێوان هەرێم و بەغداد و چارەسەرنەكردنيان بۆتە ئاستەنگێكى قوڵ لە بەردەم هەرێمى كوردستان، بە تايبەت دۆسيە داراييەكان لە دواى شەڕى داعش و هاتنى شەپۆلێكى گەورەى ئاوارە هەرێمى بەرەو لێوارى داڕمانى ئابوورى برد.

پێنجەم: ماف و ئازادييەكان لە هەرێمى كوردستان لە چەندين ڕووەوە پاشەكشەيان بەخۆيەوە بينيوە، بە تايبەت دواخستنى هەڵبژاردنەكانى هەرێم لە ماوەى چەندين ساڵى ڕابردوو، دەسەڵاتى سياسى هەرێمى تووشى بێ متمانەيى گەورە كردووە لە بەرامبەر هاونيشتيمانيانى هەرێمى كوردستان.

شەشەم: نەبوونى دەستور بۆ هەرێمى كوردستان، ئايندەى دامەزراوەكانى هەرێمى بەرە و ئاييندەيەكى ناديار بردووە، نەبوونى نيەتێكى ڕاستەقينە بۆ بوونى دەستورێكى مۆدێرن و هاوچەرخ دەرخەرى ئەو ڕاستييە دەستور لە دەرەوەى خەمى هێزە سياسيەكانى هەرێمە و لەدواى بەرژەوەنديیەكانيانە.

حەوتەم: لەگەڵ هەرێم توانيويەتى لە گرتن و سزادانى بەكارهێنەر و بازرگانى ماددەى هۆشبەر هەنگاوى باش بچێتە پێشەوە، بەلام هەنگاوەكانى هۆشياركردنەوەى گشتى و سەنتەرەكانى تايبەت بە چارەسەركردن بۆ كەمكردنەوەى ئەو دياردەيە لە ئاست ترسناكى ئەم پرسە لە ئاستى پێويستدا نەبوون، ئەمە جگە لە گرتنبەرى دوو سياسەت و ئاڕاستەى جياوازى ئەمنى لە هەمبەر ئەم پرسە.

هەشتەم: نەتوانراوە ناسنامەیەکی هاوبەشی نەتەوەیی دروست بکرێت، بەڵکو بە پێچەوانەوە وردە ناسنامەکانی وەك عەشیرەت و خێل بوونە جێگرەوەی ئەوە، نەبوونی زمانێکی ستاندار و یەکگرتوو یەکێکی ترە لە هەڕەشەکانی ئاسایشی کۆمەڵگەیی هەرێم.
نویەم: پشت بەستن بە نەوت وەك سەرچاوەی سەرەکی داهات، ژمارەیەکی زور فەرمانبەری زیادە، نەبوونی شەفافییەت لە داهات و خەرجی، نەبوونی یاسای بودجە، ئابووری هەرێمیان بەرەو ئایندەیەکی نادیار بردووە.

ڕاسپاردە:

تویژەر کومەڵێك پێشنیاز دەخاتە بەردەم بڕیارڕدەرانی هەرێمی کوردستان، بەهیوای ئەوەی کاریان لەسەر بکرێت و ببێتە مایەی بەرەو پێشبردنی هەرێم و بەهێزکردنی ئاسایشی هەرێمی کوردستان:
یەکەم: دروستکردنی کۆدەنگی نیشتیمانی و هەماهەنگی بەردەوامی نێوان لایەنەسیاسییەکانی هەرێم بە تایبەت هێزە دەسەڵاتدارەکانی هەرێم بۆ کۆتایی هێنان بە بەشێکی زۆر لە گرژی و ئاڵوزییەکانی نێوان لایەنە سیاسییەکان.
دووەم: داڕشتنی کارنامەیەکی هاوبەشی نیشتیمانی بۆ دانوستاندن و مامەڵەکردن لەگەڵ بەغداد، هەروەها دانانی پلانی هەمەجۆر بۆ هەمەشەچن کردنی سەرچاوەکانی داهات. کاراکردنی ڕوڵی دیوانی چاودێری دارایی بەمەبەستی کەمکردنەوەی گەندەڵی.
سێیەم: دروستکردنی ناوەند و سەنتەری تایبەت بە لێکۆڵینەوەی پرسە ئاسایشییەکان لە هەرێمی کوردستان، بەجۆرێك لە کاتی پێویست بتوانن پێشنیار و ڕاسپاردە پێشکەش بە لایەنە پەیوەندیدارەکانی هەرێم بکەن.

ليستی سەرچاوەكان:

یەکەم: یاسا و بڕیارەکان

١- یاسای ژمارە (٥)ی ساڵی (١٩٩٢) یاسای وەزارەتی كاروباری پێشمەرگە.
٢- یاسای ژمارە (١٦)ی ساڵی (٢٠٠٧) یاسای هەمواری خزمەتی مەدەنی.
٣- یاسای ژمارە (٣)ی ساڵی (٢٠٠٨) یاسای پاراستن و چاككردنی ژینگە لە هەرێمی كوردستان، خولی دووەمی پەرلەمانی كوردستان.
٤- بڕیاری ژمارە (٧)ی ساڵی (٢٠٠٨) سەرۆكایەتی هەرێمی كوردستان، تایبەت بە دەستنیشانكردنی ڕۆژی ژینگە لە هەرێمی كوردستان- عێراق، لە ڕێكەوتی ٢٠٠٨/٥/٢٦.
٥- یاسای ژمارە (١٦)ی ساڵی (٢٠٠٨) یاسای پەسەندكردنی دەستوری هەرێمی كوردستان.
٦- یاسای ژمارە (٩)ی ساڵی (٢٠٠٩) یاسای هەمواری یەكەمی یاسای یەكەمی پەسەندكردنی دەستوری هەرێمی كوردستان.
٧- یاسای ژمارە (٤)ی ساڵی (٢٠١٥) یاسای ئامادەكردنی پڕۆژەی دەستوری هەرێمی كوردستانی عێراق بۆ ڕاپرسی .
٨- یاسای ژمارە (١)ی ساڵی (٢٠٢٠) ی بەرەنگاربوونەوەی ماددەی هۆشبەر و كارتێكارە عەقڵیەكان لە هەرێمی كوردستان- عێراق.

دووەم: كتێبەكان

١- ئیدارەیەكی دیموكراسی بێ گەندەڵی، لە بڵاوكراوەكانی یادی یوبیلی زێرینی خەبات، كوردستان، ٢٠٠٩.
٢- حكومەتی هەرێمی كوردستان، وەزارەتی پلان دانان، هەرێمی كوردستانی عێراق ٢٠٢٠ دیدگایەك بۆ ئایندە.
٣- سامان سالح فەرەج، نۆهەمین كابینەی حكومەتی هەرێمی كوردستان: ناساندن، شیكردنەوە، تۆماری ١٠٠ ڕۆژی یەكەم، چاپخانەی بینایی، سلێمانی، ٢٠٢٠.
٤- علی ربیعی، بژی گەندەڵی: كۆمەڵناسی سیاسی گەندەڵی لە وڵاتانی جیهانی سێیەمدا، و.ڕەفعەت موڕادی، لە بڵاوكراوەكانی مەكتەبی بیر و هۆشیاری (ی.ن.ك)، سلێمانی، ٢٠٠٩.
٥- كابینەی نۆیەمی حكومەتی هەرێمی كوردستان خزمەتگوزاری و چاكسازی، لە بڵاوكراوەكانی نوسینگەی ڕاگەیاندنی سەرۆكی حكومەتی هەرێمی كوردستان، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠٢١.
٦- كامیل عومەر، زمانی ستانداری كوردی، ناوەندی ڕاگەیاندن و چاپەمەنی خاك، سلێمانی، ٢٠١٧.
٧- د.نەژدەت ئاكرەیی، ئاسایشی نەتەوەییمان بەرەو كوێ، زنجیرە ٢٠ كتێبەكانی گۆڤاری گوڵان، هەولێر، ٢٠٢١.

سێهەم: تێزی دكتورا و نامەی ماستەر

١- نزهت حالی محمد، الأمن الوطنی بین التحدیات الداخلیة و الخارجیة (دراسة تحلیلیة)، أطروحة

الدکتوراه فی جامعة صلاح الدين قسم العلوم السياسة، أربيل، تموز ٢٠٢٢.
٢- احمد اسماعيل قادر، تحليل تجارب دولية مختارة فی الخصخصه فی الترکيز على تحليل و تقييم عمليات خصخصه القطاع الصناعی فی اقليم کوردستان العراق للمده (١٩٩٧-٢٠٠٨)، رسالة ماجستير مقدمه الى کليه الادارة و الاقتصاد، جامعه السليمانية، غير منشوره.
٣- سعيد سليم محمد أمين، دانووستانەکانی نێوان حکومەتی هەرێمی کوردستان و حکومەتی عێراقی فیدراڵ بەپێی مۆدێلی ڕۆجەر فیشەر (پرسی پترۆل وەك نمونه)، نامەیەکی ماستەرە لە زانکۆی سەلاحەدین / کولێجی زانستە سیاسیەکان، هەولێر، ٢٠١٦.

چوارەم: توێژینەوە زانستی و ئەکادیمییەکان

١- د.ئومێد رفیق فتاح و د.عابد خالد رسول، پرۆسەی بە دامەزراوەییکردنی هێزەکانی پێشمەرگە: هەنگاو و ئاستەنگەکان، مجلة الدراسات والسياسية و الامنية، المجلد (الاول) العدد الثانی، سليمانية، کانون الاول ٢٠١٨.
٢- ئایندەی نەوتی هەرێم لە بازاڕەکانی جیهاندا، ناوەندی لێکۆڵینەوەی ڕووداو، هەولێر، ٢٠١٩.
٣- بارودۆخی هەرێم، هۆکارەکانی قەیران، ڕێگا چارەکان و پێشنیارەکان، ئینیستیوتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بۆ توێژینەوە (میری)، ٢٠١٦، شوباتی ٢٠١٨.
٤- د.بارزان جوهر، هەڕەشەناوخۆییەکانی سەر ئاسایشی هەرێمی کوردستان/عیراق، مجلة الدراسات السياسية والامنية، المجلد الثالث، العدد السادس، السليمانية، کانون الاول ٢٠٢٠.
٥- جیهانگیر صدیق أحمد، چاکسازی ئابووری لە هەرێمی کوردستان، پاسا و بەربەستەکان لە (٢٠٠٥-٢٠١٩)، مجلة الدراسات السياسية والامنية ، المجلد الرابع، العدد الثامن، السليمانية، کانون الاول٢٠٢١.
٦- د.دانا علی صالح بەرزنجی، دیوە تاریکەکەی ئەزموونی حوکمڕانی لە هەرێمی کوردستان، گۆڤاری خاڵ گۆڤارێکی هزری وەرزییە، ژمارە (٣٦) ، سلێمانی، نیسانی ٢٠٢٢.
٧- د.سالح عمر و د.پەروێز رحیم ، شیکردنەوەی پرسەکانی ئاسایشی کومەڵگەیی و ژینگەیی هەرێمی کوردستان-عیراق لە روانگەی قوتابخانەی کوپنهاگن لەدوای ٢٠١٧، گۆڤاری قەڵای زانست، گۆڤارێکی وەرزیە زانکۆی لوبنانی –فەرەنسی، ژمارە ٣، بەرگی ٦، هەولێر، هاوینی ٢٠٢١.
٨- د.سەردار عەزیز، ناسنامەی کوردی لە باشور... سەرهەڵدانی وردە ناسنامەکان: گۆڕانی ناسنامەیی، لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی لێکۆڵینەوەی ڕووداو، هەولێر، ٢٠٢١/٣/١٤.
٩- لەمپەرەکانی بەردەم نووسینەوەی دەستور لە هەرێمی کوردستان، سەنتەری توێژینەوەی جوڵانەوەی نەوەی نوێ، سلێمانی، بێ ئاماژەکردن بە ساڵ.
١٠- محمود بابان، دەرفەت و ئالێنگارییەکانی بەردەم پیشەسازیی نەوتی هەرێمی کوردستان لە ٢٠٢١ دا، لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی لێکۆڵینەوەی ڕووداو، هەولێر، ٢٠٢١/٢/٦.
١١- محمود بابان، ئابورییەکی بەکاربەر: نیشاندەرە سەرەتاییەکانی داهاتووی ئابووری هەرێمی کوردستان، لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی لێکۆڵینەوەی ڕووداو، هەولێر، ٢٠٢٢/٦/٢٣.

پێنجەم: چاوپێکەوتن

١- چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ (م.ئالان حمە سعيد) وەزیری پەروەردەی حکومەتی هەرێمی کوردستان، لە ڕێکەوتی ٢٠٢٢/١٢/١١، دیوانی وەزارەت، هەولێر، کاژێر ١٠:٣٠ خولەکی بەیانی.

شەشەم: ماڵپەرە ئەلیکترونییەکان

١- ئاسۆ جەوهەر، پاشەڕۆ مەترسیدارەکان چین و چۆن چارەسەر دەکرێن، ماڵپەری ئازادبوون بۆ تواناسازی، تاکگەرایی و پەرەپێدانی توانا مرۆییەکان: https://azadbun.com/archives/8580

٢- بەڕێوەبەری نەهیشتنی ماددەی هوشبەرەکان: لەماوەی ١١ مانگدا ٢٢٢٩ تۆمەتبارمان دەستگیر کردووە، پێگەی ئەلیکترۆنی ڕووداو:
https://www.rudaw.net/sorani/kurdistan/021220226

٣- ئایا هەرێمی کوردستان بۆ بەرەنگاربوونەوەی ماددەی هۆشبەر هانا بۆ ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان دەبات، ماڵپەری ڕووداو: https://tinyurl.com/hdsa358j

٤- ئاوارە و پەنابەر لە هەرێمی کوردستا، ماڵپەری کوردستان ٢٤:
https://tinyurl.com/mrxv4ch4

٥- ئارام وەلەد بەگی، مانەوەی هەرێمی کوردستان مسۆگەر نییە، ماڵپەری وشە نێت:
https://tinyurl.com/muf86u4v

٦- د.ئەحمەد ئەنوەر، کەرتی نەوت و غاز لە دەرەوەی چاودێری دەستەی دەست پاکییە، پێگەی ئەلیکترۆنی کوردیو: https://tinyurl.com/6uckabb9

٧- بن دیوارەکانی پارتی و یەکێتی، ماڵپەری درەومیدیا: https://tinyurl.com/23m6d8wk

٨- بریفینگی سوپا سالاری پێشمەرگە لە ناوەندی لێکۆڵینەوەی ڕووداو، پێگەی ئەلیکترۆنی ناوەندی لێکۆڵینەوەی ڕووداو: https://tinyurl.com/45afpah4

٩- بڕیاری ژمارە (٢٢٤٩) نەتەوە یەکگرتووەکان:
https://www.un.org/securitycouncil/ar/content/resolutions-adopted-security-council-2015

١٠- پیسبوونی ژینگە ساڵانە دەبێتە هوی گیان لەدەستدانی ٩ ملیون کەس لە جیهاندا، ماڵپەری دەنگی ئەمریکا: https://tinyurl.com/43n9ed6j

١١- جونا سوبحی و دڵخواز اسماعيل، دیاردەی نا سەقامگیری سیاسی لە هەرێمی کوردستانی عێراق: خوێندنەوەیەك بۆ چەمك و ڕەهەندەکانی، ماڵپەری پێنووس: https://tinyurl.com/bdfafbxj

١٢- حکومەتی هەرێم داتای تایبەت بە خەرجی و داهاتی سێ ساڵی کابینەی نۆیەم دەخاتەڕوو، ماڵپەری فەرمی حکومەتی هەرێم: https://tinyurl.com/ycktp554

١٣- حیسام دەست پێش، قەیرانی وردە ناسنامەکان، ماڵپەری پێنووس:
https://tinyurl.com/4ddbxchp

١٤- د.ڕێبوار بابکەیی، نەوتی هەرێمی کوردستان لە هاوکێشە سیاسی و ستراتیجیەکان: بەربەست و

تەگەرەکان، ماڵپەری پێنووس: https://tinyurl.com/3jcs7tub
١٥- ساکار عبدالله، ژینگەی بازیان لە مەترسی دایە (نزیکەی ١٠ هەزار کەس تووشی سێرپەنجەبوون) ، ماڵپەری ئازادبوون بۆ تواناسازی، تاکگەرایی و پەرەپێدانی توانا مرۆییەکان:
https://azadbun.com/archives/8537
١٦- عێراقێك بو هەمووان، دیداری میری بو ساڵی ٢٠٢٢: https://tinyurl.com/4h96zneh
١٧- قاچاخی دەروازە سنورییەکان، ماڵپەری ڕووداو: https://tinyurl.com/du5e2ky8
١٨- کارنامەی بەرەنگاربوونەوەی گەندەڵی لە هەرێمی کوردستانی عێراق بەپێی ڕێککەوتنی نوێ لەگەڵ دەستەی دەستپاکی هەرێمی کوردستان بەهێزتربوو، پێگەی undp لە عێراق:
https://tinyurl.com/f9xb9jhe
١٩- لە ڕۆژی ژینگەی کوردستان دەستەی ژینگە پەیامێکی بڵاوکردەوە، ماڵپەری سپی میدیا:
https://tinyurl.com/yc8r9er3
٢٠- نەوتی هەرێمی کوردستات، ملپەڕی درە و میدیا: https://tinyurl.com/45uytkbn